

ՏԵՐ ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ ՇՈՒՇԵՑԻ

ԾԱՂԿԱՔԱՂ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ

Տպագրության պատրաստեց՝ Հ. Քյուրաթյան
(ԱՄՆ)

Ամերիկահայ բանասեր Հ. Քյուրաթյանը «Բանբերի» խմբագրությանն է արամադրել հայերեն գրչագրերի իր սեփական ժողովածուի հետաքրքիր ձևագրերից մեկի լուսանկարային մանրապատճենը, որը պարունակում է 19-րդ դարի սկզբի հեղինակ շուշեցի Տեր-Բաղդասար Գասպարյանի ուղեգրությունը: Հարգելի բանասերը ուղարկել է նաև ուղեգրության մեքենագիր վերծանված բնագիրը, հանձնարարելով այն տպագրության և տալով հետևյալ համառոտ ծանոթագրությունը ձևագրի մասին.

«Ասկի տարիներ առաջ Կ. Պոլսին ինծի վաճառված և խրկված կարգ մը ձևագիրներու շարքին էր նաև, կիսակաշի, մարմարագիծ խավաքարտե կաղմով հատոր մը 78 ամբիլի կամ նուազ ցեցակեր թերթերի բաղկացյալ $7\frac{3}{4} \times 9\frac{3}{4}$ ինճեզ ($18,4 \times 24,4$ սմ) ծավալով, բոլորգրով մը, որ մինչև էջ 48-ի կեսին կը հասնի անկե վերջ նոտրգիրով շարունակվելու և ավարտելու համար: Գրությունը, միասյուն, սև մեկանով, միագիծ շրջանակի մեջ կատարված է: Կան բազմաթիվ գունավոր և լոկ սև մեկանով գծագրություններ, հատակագիծներ, պատկերագրություններ: Ցավալի է, որ գրչագիրը իմ հավաքածուիս մաս կաղմելի առաջ ցեցակեր եղած է և շատ տեղ գրչությունն իսկ վնասված: Ա. կողքին, ներսի երեսին վերի ձախ անկյունը կա «թիւ 100ե»: Ունի պահպանակ թերթ մը որուն վերը մատիտով «թիւ 4» նշանակված է: էջ 65-ը կավարտի բուն ուղեգրական մասը: Ասոր կը հաջորդե աշխարհագրական ծանոթությանց մասը, ինչպես նաև էջ 68-ը ամբողջ էջ մը դանազան դիմագծեր և գլխանոցներ Ասիո որոշ աղգերու: Ասոր կը հաջորդե 37 տուննոց տաղ մը Թիֆլիզի մասին, գովաբանական Տեր Բաղդասար Գասպարյանե, որմե վերջ էջ մը մանրագիր կենսագրական ծանոթություն Տեր Բաղդասարի մասին և վերջապես Ղուլ Արզունի մեկ տաղը Բանգալի մասին:

Կը խորհիմ որ այս ամենը կարժե հրատարակել եղածին պես և ի վերջէ կցել Տեր Բաղդասարի մասին կենսագրական ամփոփում մը, իր տուած գրեթէ եղական այս գործին արժեքավորումով:

Ծանոթանալով «Ուղեգրության» հետ, խմբագրությունս որոշեց հանձնարարել Միջնադարյան բնագրերի բաժնի վարիչ Հ. Փափազյանին, վերստին համեմատել ստացված մեքենագիր օրինակը ձեռքի տակ եղած մանրաժապավենի հետ, լրացնել ծանոթագրությունները և գրել համառոտ առաջաբան, ներկայացնելով հեղինակին և տալով «Ուղեգրության» աղբյուրագիտական գնահատականը:

ԽՄԲ.

Թերթելով Տեր Բաղդասար Գասպարյանի այս յուրօրինակ «Աշխարհացույցը» առաջին հերթին կարիք զգացվեց որոշ լրացուցիչ տեղեկություններ ձեռք բերել հեղինակի կյանքի և գրական գործունեության մասին, սակայն, մեր պրոպոսիցիաները, ինչպես որ ենթադրվում էր, մեծ արդյունք չտվին:

19-րդ դարի 20—30-ական թվականների և հետագա տասնամյակների հնդկահայ հրատարակություններում, մեր հեղինակի համարյա ոչ մի հետք թողած չլինելու մասին կարելի է եզրակացնել, ելնելով սույն բնագրի ոչ այնքան գրագետ լեզվից և սահմանափակ գիտելիքների մասին վկայող շարագրանքի հասարակ ու պարզունակ ոճից:

Մ. Թաղիադյանի գրական ժառանգության ուսումնասիրությամբ զբաղվող Ռ. Նանումյանից շնորհակալությամբ տեղեկացանք, որ «Ազդասէր Արարատեանի» համարներից մեկում որոշ տեղեկություններ կան Տեր Բաղդասարի գրական ստեղծագործության վերաբերյալ: 1849 թ. 17-րդ համարի «Բանասիրական» բաժնում տպագրված փոքրիկ հաղորդումից իմանում ենք, որ Մ. Թաղիադյանը ծանոթացել է Տեր Բաղդասարի թողած ձեռագրերի հետ, որոնց մեջ եղել են սույն «Աշխարհացույցն» ու ոտանավորների ժողովածուն: Յավոք, Մ. Թաղիադյանը ոչ մի կենսագրական տեղեկություն չի տալիս Տեր Բաղդասարի մասին, այլ բավարարվում է միայն համառոտակի բնութագրելով նրան, որպես ոչ գրագետ, սակայն եռանդուն և աշխատասեր մի քահանայի, ընդգծելով նաև «Աշխարհացույցի» ճանաչողական արժեքը:

«Ի քանի ամսոց հետեւ,—գրում է Մ. Թաղիադյանը,—առնթեր կային աշաց մերոց հատորք օրագրութեան և ոտանաւոր հաւաքմանց տէր Բաղդասարայ Գասպարեան Շուշեցոյ: Որք սկսեալ յեղերաց Կասպիականին և ընդ Միջերկրեայս Հայոց և Պարսից անցեալ՝ շրջի ընդ համօրէն Հնդկաստան և տեղագրէ զերեւելի-երեւելի քաղաքն: Ընդ ոճ գրութեանն ո՛չ զարմանամք, ընդ նրբութիւնն հետազօտութեանն ո՛չ ամբիմք, այլ ընդ փոյթ և եռանդն աղգօրէն զմայլեցեալ՝ օրինակեմք աստանօր զկարի սուրբ և զօգտակար զիտումն, որ էջ 63—64 օրագրին»:

Այս քաղվածաբար մեջ են բերված հրապարակվող «Աշխարհացույցի» այն հատվածներից, որտեղ Տեր Բաղդասարը խոսում է իր աշխատության նպատակի մասին, օրինակ վերցնելով հվրոպացի ճանապարհորդներից և խնդրելով թերությունների համար ներողամիտ լինել: Իրոք, այս հատվածները գտնվում են մեր բնագրի համապատասխան էջերում, ինչ որ գալիս է վկայելու, որ Մ. Թաղիադյանի վկայակոչած ձեռագիրը հենց այն ձեռագիրն է, որն այժմ գտնվում է Հ. Քյուրաթյանի մոտ և հիմք է հանդիսանում ներկա հրատարակության:

Այնուհետև շարունակելով իր գնահատական խոսքը Տեր Բաղդասարի ձեռագրերի մասին, Մ. Թաղիադյանն ավելացնում է.

«Մեք՝ որում գրեթե բնութիւն իմն եղև ի գրագիտութիւն յորդորել զազգն, խօսեցեալք եմք զկարեւորութենէ այսպիսեաց ի յառաջաբանին Պատմութեան Հին Հնդկաստանի, և զարդ իս իսկ օրինակաւ հայրենակից երիցուն երկրորդեմք զնոյն, մինչև տեղի գացուք զինչ-ինչ ի կարեւորացն՝ հաղորդել ի զբօսանս սիրելի ընթերցողաց մերոց:

Ի կանգնել խորանի գրագիտութեան ազգիս՝ չպիտի ամէն ումեք Բերսէլիէլ Հարատարապետ գոլ, մաղմանք, ասրանիւթք և ոստայնանկք ևս խնդրին»:

Բարձր կարծիք շունենալով Տեր Բաղդասարի գրական կարողությունների մասին, ինչպես տեսնում ենք, Մ. Թաղիադյանը ըստ արժանվուն է գնահատում նրա գործը և ապա ավելացնում. «կամեցեալ ճաշակ իմն տալ ընթերցողաց՝ տպագրեմք աստանօր դանարուեստ, բայց զհոգելից տաղն, որ ասէ, «թէ սէր շունիս՝ ոչ ինչ կս»։ Հետևում է երկարաշունչ և իրոք անարվեստ բարոյախրատական մի տաղ:

Այսքանով էլ ավարտվում է մեզ ծանոթ միակ տպագիր խոսքը Տեր Բաղդասար Գասպարյանի գրական վաստակի վերաբերյալ, ասված, սակայն, իր ժամանակի այնպիսի մի հեղինակության կողմից, ինչպիսին էր Մ. Թաղիադյանը:

Տեր-Բաղդասար Գասպարյանի ուղեգրությունն անշուշտ որոշակի գիտական արժեք է ներկայացնում և թեև համառոտ, սակայն հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում 19-րդ դարի 20-ական թվականների Անդրկովկասի, Իրանի և հատկապես Հնդկաստանի քաղաքների վերաբերյալ: Առանձնապես ուշադրավ են Հնդկաստանում բրիտանական տիրապետության սկզբնական շրջանի մասին եղած տվյալները, որոնք վկայում են ինչպես տեղական, այնպես նաև հայ վաճառականության իրավունքների սահմանափակման և անգլիական խոշոր կոմպանիաներին տրվող լայն արտոնությունների մասին:

Քաղաքների հակիրճ նկարագրությունները, բնակչության զբաղմունքի, կրոնի, սովորությունների, տարազի և այլ հարցերի մասին տրված համառոտ տեղեկությունները, թեև շարադրված բավական պարզ ու հասարակ լեզվով, հետաքրքիր մանրամասներ են պարունակում և կարող են լրացուցիչ աղբյուր հանդիսանալ 19-րդ դարի սկզբի Հնդկաստանի քաղաքների ներքին կյանքի և տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար:

Ուշադրավ են բրիտանական գաղութարարների վարած քաղաքականության, Հնդկաստանի առանձին նահանգներում գաղութարարներին ցույց տրվող հերոսական դիմադրության և այդ պայքարում հայ դինվորականության ցուցաբերած մասնակցության վերաբերյալ տեղեկությունները:

Տեր-Բաղդասարը հարկ է համարել յուրաքանչյուր քաղաքի նկարագրությանը կից տալ նաև նրա մանր գծագիր՝ հատակագիծը, որոշ պատկերացում տալու համար քաղաքի տեղադրության, միջով հոսող գետի, շրջապատի լեռների, բերդի կամ պարիսպների մասին, իսկ առանձին դեպքերում փորձել է տալ նաև Հնդկաստանի որոշ խոշոր քաղաքների ու նավահանգիստների մեկ կամ կես էջ զբաղեցնող գունավոր համայնապատկերը: Այս, առաջին հայացքից հասարակ գծագրերն ու արտանկարումները այդուհանգերձ որոշ գաղափար են տալիս հայտնի քաղաքների ծավալի և դիրքի մասին և զուրկ չեն ճանաչողական արժեքից:

Ուղեգրությունը արժեքավոր է նաև իրանահայ և հնդկահայ գաղութի ներքին կյանքի տարրեր բնագավառների մասին տեղեկություններով, որոնք եկան լրացնելու մեր գիտելիքները այդ գաղութների գոյատևման պատմության վերաբերյալ:

Ուղեգրության բնագիրը, որ հեղինակը անվանում է «Ծաղկաբաղ աշխարհացոյց», ինչպես ասված է Հ. Քյուրտյանի համառոտ նկարագրության մեջ, պատկերացնում է ձեռագրի 3ա—65ր էջերը, 66—75 թերթերը աշխարհագրական

տեղեկություններ են հեղինակի շրջած երկրների մասին՝ գլխավոր քաղաքների թվարկումով և բնակիչների դիմագծերի ու գլխարկների պարզունակ պատկերներով, որին հաջորդում է Թիֆլիսին նվիրված երկարաշունչ և զեղարվեստական տեսակետից առանձին արժեք չներկայացնող տաղի խիստ ցեցակեր և վնասված բնագիրը:

2. Քյուրտյանի կարծիքով ձեռագիրը այս վիճակում, երբ արդեն բավական բայքայված է եղել 1876 թ. կամ բիշ ավելի ուշ, վերանորոգվել է անհայտ անձնավորության կողմից: Այդ ժամանակ ձեռագրին ավելացվել է սկզբից 1 և վերջից 3 թերթ: Վերանորոգողը, որն ինչպես երևում է, բավական մոտ է եղել Տեր-Բաղդասարի ընտանիքին, այդ թերթերի վրա կատարել է արժեքավոր նշումներ, որոնք կարևոր են ոչ միայն Տեր Բաղդասար Գասպարյանի անձնավորության մասին տվյալներով, այլև չափազանց հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում հայագիտությանը բիշ ծանոթ Փարուլի (Աֆղանստան) հայ գաղութի վերաբերյալ:

Ձեռագրի սկզբի հավելյալ պահպանակ-թերթի վրա կատարած հետևյալ չափածո մակագրությամբ, բնաբան ունենալով պարսկական մի առած, վերակազմողը փորձել է բարոյագիտորեն պատճառաբանել ցուցաբերված հոգատարությունն ու խնամքը, իր ձեռքն անցած, այս գրչագրի նկատմամբ¹:

«Առաւ Եւրոպայ»

«Հարչը դար շէշմդ՝ խար ալէդ,

Վարդար-եք բուզ քար ալէդ»:

«Զոր ինչ յաշս քո երեւի փուշ

Կալ, զի երբեմն փոխի քեզ նուշ»²:

«Խոբհրդական մեկնութիւն»

«Զայս փորձ իրական՝ բազմօք իմ փորձեալ,

Եւ ոչ ի միում՝ դիպայ զղջացեալ:

Թող զիս անհաւանն՝ արդեամբ փորձեսցէ,

Եթէ անպտուղ՝ ինձ անգոսնեսցէ:

Զոր ինչ արդ անպետք՝ ի վաղիւ պիտոյ,

Դու կալ զիմ խրատ՝ զերթ պսակ արգոյ:

Եթէ լուիցիս՝ ոչ ինչ վնասիս,

Այլ ի դիւրընկալ՝ ժամուն բերկրեսցիս,

Յայնժամ դու յիշես՝ բարեօք եղկելոյս,

Որ առաջնորդէ՝ քեզ յանազատ լոյս»:

«Աշխարհացույցի» էջերում և հատկապես վերջին տողերում Տեր-Բաղդասարը որոշ կենսագրական տեղեկություններ է տալիս իր մասին: Ըստ այդ տեղեկությունների նա ծնվել է 1771 թ. հունվարի 1-ին հին Շուշիում: 1793 թ. սկսված Աղա-Մուհամմադ խանի արշավանքների ժամանակ նա Շուշիից

¹ Այս և հետագա բոլոր հավելագրությունների բնագրերը մեջ են բերվում 2. Քյուրտյանի վերձանություններ:

² هرچه در چشمت خوار آید و در آید و در آید و در آید V երկտողի բառացի թարգմանությունն է. «ինչ որ աչքիդ աննշան թվա, վերցրու, մի օր պետք կգա»:

Թարգմանիչը պարսկերեն خوار «նվաստ», «աննշան» բառը շփոթել է خا «փուշ» բառի հետ:

փախել է Թիֆլիս, որտեղից էլ, հավանաբար Թիֆլիսի գրավումից հետո (1795 թ.), անցել է Հյուսիսային Կովկաս, եղել Ղզլարում և այլուր։ Որոշ ժամանակ հետո նա եկել է էջմիածին և շրջագայել Արարատյան երկրում և ապա ձեռնարկել Իրանի վրայով դեպի Հնդկաստան հեռավոր ուղևորության, որը տևել է 6 տարի։ Հնդկաստանից նա նորից վերադարձել է նոր Ջուղա, որտեղ ձեռնադրվել է քահանա և ուղարկվել է հովվելու Քարուլի հայ համայնքին։ Այստեղ էլ 1824 թ. նա ավարտում է ճամբորդության ընթացքում գրի առած նոթերի հիման վրա, Հնդկաստանի Կրնալ քաղաքում սկսած այս «Աշխարհացոյցը»։

Տեր-Բաղդասարի կենսագրության վերաբերյալ մեր տեղեկությունները սրանով էլ կսահմանափակվեն, եթե ձեռագրի նորոգողը, վերջում ավելացրած երեք թերթերի վրա թողած չի՛ններ նրա ընտանեկան կյանքի որոշ մանրամասնություններն ու հովվական գործունեության զնահատականը պարունակող հետևյալ ծանոթությունը.

«Տ[է]ր Բաղդասար հեղինակ գործոյս յայտէ, զի որչափ անհրահանգ յուսումն գրոց՝ այնչափ և աշխատասէր, նաև մտացի։ Ամուսնացե[ա]լ արն՝ ի Շիրազ քաղաքի Պարսից, ընդ Մարիամու կնոջ այլուոյ, եղեալ ի Ջուղայ, ձեռնագրի քահանայ ի Յովհաննու (Պարսոյ) եպ[ի]սկ[ոպո]սէ, յորմէ և սեպհականաբար թեմաւորէ ի Քարուլ։

Եթէ հաւատալ արժան է բանից կնոջ Տ[է]ր Բաղդասարի, գիտէր եպ[ի]սկ[ոպո]ս, զամուսնութիւն] ն[ոյ]ր[ա] ընդ կնոջ այլուոյ, այլ գիտութեամբ ձեռնադրեալ զնա ի սեպհական քահանայութիւն] Քարուլայ, ըստ որում վ[ա]ս[ն] հեռաւորութե[ան] վայրին և անապահովութե[ան] կետից՝ ոչ որ յանձն առնոյր զթեմն Քարուլայ։

Թեմ Քարուլայ ընդ իշխանութե[ան] վանաց Ջուղայ, զկնի սորին Տ[է]ր Բաղդասարայ (որ ասի վախճանե[ա]լ յամի տեառն 1826) փակի, և այլ ոչ ելանէ անդ ոգ ի մատակարարութիւն] հայ զաղթականաց, և մնան ընտանիք իբրեւ 30 անհովիւ և անտերունչ, ոյր վ[ա]ս[ն] և ոմանք յարին ի պապականս։

Յամի Տ[եառ]ն 1860, քարուլցի ոմն Մ[ա]հ[տես]ի Յովհաննէս Գրիգոր աւուն, ստորագրե[ա]լ զրութեամբ ոմանց եղելոց անտի, շուեալ ցամազաւ ի Պարսկաստան ի վանս Ջուղա, խնդրէ քահանայանալ վ[ա]ս[ն] Քարուլայ։ Եպ[ի]սկ[ոպո]ս ժամանակին յանձն շառեալ ձեռնադրել զնա (թերևս վ[ա]ս[ն] չբաւորութե[ան] տիրացոին) դարձեալ սորա ի Կալկաթա մերձ և կարօտ առօրին պիտոյից, օժանդակու [թ]ե[ա]մ[բ] սնտկէ եկեղեցւոյ տեղւոյս առ ճանապարհաւ Փեշաւորայ դարձաւ ի հայրենին Քարուլ, այլ թէ ժամանեաց կամ ո՛չ ոչ ոգ իմացեալ, քան զի ելզ ճանապարհին անապահովք՝ ընդ ձեռն խժարարոյ Աղուանից սահմանացն։

Զկնի և այժմ ոչ ոգ ի մերոց մնացեալ անդ, այլ յարեալ ամենեցուն ի պապականս, ահա յարացոյց աւուրց յաւուրս նուաղման Ազգութե [ան]ս, ոմն այսպ[է]ս և ոմն այլ իմնապէս, դու պնդեա թէ յառնելոց է ազգս յոտն իւր յերազի։

Յետ մահուան Տ[է]ր Բաղդասարայ՝ Այրի նորա ընդ միով որդւովն (Մնացական) դառնան ի Կ[ա]լկ[ա]թա, ուր որդին ամուսնացեալ թողու որդի մի Յովհաննէս (Յոպ) վախճանի Այրին յամի Տ[եառ]ն 1865, և որդին Մնացական զրուի ի կենաց յամին 1876. «Ամուլն ծնաւ և օթն, և բաղմածինն նուաղեցաւ ի ծննդօց»։ Երանի թէ համօրէն թեմակալ քահանայք Հնդկաստանի գոնէ ըստ

բառորդի նմանող Տ[է]ր Բաղդասարայ լինէին, որոյ զհոգին Տ[է]ր լուսաւորեցէ»:

Զեռագրի վերջին 77 և 78 թերթերի վրա նույն գրիչը գրի է առել նոր ջողայեցի աշուղ զուլ Արզունի «երգ բանգալայ» տաղը, ինչպես նաև 10 տող «մեր ազգն հիմարացելայ» տաղից, տալով նաև օտար բառերի բացատրութիւնները¹:

Տեր-Բաղդասար Գասպարյանի «Աշխարհացոյցի» բնագրի Հ. Քյուրտյանի կողմից կատարված վերծանութիւնը, կրտսեր գիտ. աշխատող է. Բաղդասարյանի հետ միասին մեկ անգամ ևս ծայրից-ծայր համեմատել ենք մեր ձեռքի տակ գտնվող մանրաժապավենի հետ, լրացնելով, նման դեպքերում անխուսափելի, մասնակի բաց թողումները և ուղղելով մեքենագրական վրիպակները: Հիմնականում պահպանված է բնագրի ուղղագրութիւնը, ուղղված են միայն բացահայտ գրչական սխալները:

Հեղինակային բնագիրը ավելի անաղարտ ներկայացնելու նպատակով, և՛ Հ. Քյուրտյանի կողմից տրված օտար բառերի բացատրութիւնները և՛ մեր ծանոթագրութիւնները, ինչպես նաև ձեռագրի վերանորոգողի կողմից առանձին էջերի լուսանկարներում կատարած հավելումներն ու ծանոթութիւնները, տրված են բնագրից դուրս՝ տողատակի ծանոթագրութիւնների մէջ: Տողամիջում կամ լուսանկարներում քաղաքների մանր գծագիր հատակագծերի կամ գունավոր համայնապատկերների մասին նույնպես նշված է տողատակում, տալով նաև դրանցից մի քանիսի նմանահանութիւնները:

Հ. Փափազյան

1 «Երգ բանգալայ» և «մեր ազգն չիմարացելայ» տաղերի լրիվ բնագրերը ժամանակին հրատարակել է Ա. Երեմյանը, տեւ նրա «Պարսկահայ աշուղներ», Քնհրան, 1930, էջ 22—23 և 23—26: Վերջին տաղը լրիվ վերահրատարակվել է նաև Հ. Սահակյանի «Հայ աշուղները» ժողովածուի մէջ, Երևան, 1961, էջ 92—98:

Գ Ի Ր Ք

ՈՐ ԿՈՉԻ ԾԱՂԿԱՔԱՂ

ԱՐԱՐԵԱՎ Ի ՏԷՐ ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆԷ ՇՈՒՇԵՑՈՅ

ԿՈՉԵՅԵԼՈՅ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱՄԱՅ ՍՐԲԱԶԱՆ

ՏԵԱՌՆ ԵՓՐԵՄ ՅԵՐԿՆԱՀԱՆՃԱՐ ՍԸՐԲԱԶՆԱՍՈՒՐԲ

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

ԵՒ Ի ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՅ ՍԲ. ԱՄԵՆԱՓՐԿԸԻ

ՏԵԱՌՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՀԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԳՐԵՅԱԻ Ի ՀՆԴԿԱՅ ԱՇԽԱՐՀՍ, Ի ՔԱՂԱՔԻՆ ԿՐՆԱԼ

ԿՈՉԵՅԵԱԼ, Ի ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԲՐԹԱՆԷԱՅՈՅ, Ի ՏԵՂԻՆ ՉԱԻՆԻ,

ԱՅՍԻՆՔՆ ԶՕՐԱՅՆ ԵՆԿԼԷԱՅՈՅ:

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻ. ՔԻ. 1821-ԻՆ

ԵՒ Ի ԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ 1270:

ՆԱԵԻ Ի ԹԻՒՆ ՀԱԶԱՐԻԱՅԻ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱԵՅՈՅ...

ԵՒ ՈՐ ԿԱՄԻ ԶԱՅՍ ՃԱՇԱԿԵԼ

ՊԱՐՏ Է ՆՈՐԱՅ ՈՉ ԲԱՆՔԱՍԵԼ.

ԱՅԼ ԳԴԱՌԱՏ ՍԻՐՈՎ ԳՐՔԵԼ.

ԱՆԱՌԱԿԻՆ ԶԻՍ ՆՄԱՆԵԼ:

էջ 3ա

Նախապէս յառաջարանութեամբ, կամիմ համարձակել, և Ծաղկաքաղ կոշեցեալ փոքրիկ գրքովս դիմեմ առ Աստուածաւէր և ըզգօնամիտ, սիրելի ընթերցողդ և յայտնել զխորհուրդ և զպատճառ սրտի սենեկի իմոյ, որ կայր ի վաղուց յետէ ամփոփեալ և ոչ կարէի յամարձակել և լոյս ածել վասն տրկարութեան մտածն այն թէ գուցէ որ ի յիմաստուն արք ընթերցողք անձինք յանդիպելով գրքոյս այսպանման ծաղր արասցեն և վասն թերութեան սորին մեղադրեցին: Կամ անհմտութեանս իմ բամբասանօք արհամարիցեն, քանզի իսկ քաշ գիտեմք, որ ի ծագել արեգականն, կորնչին աստեղք. նաև ոչ կարեն լուսատու լինել. վասն այսորիկ ի միջոց ժամանակ զայս ցանկութիւն քանին բարձի թողի առնելով պահեցի ի սրտի իմոյ, բաց ի միում աւուր պատահեցայ ընթերձմանս ի սուրբ աւետարանին, ըստ Տէրունեան առակին, վասն թաքուցման քանքառին որպէս քաշ գիտէք, զայս արգահատութեան օժանդակութիւնն համարձակեցուց. զայն որ ունէի ի սրտի իմոյ. ի արտաքս բերել և ի լոյս ածել՝ որպէս ի մէջ գրքոյս որ կոշեցի Ծաղկաքաղ յայդ իսկ արարի, և իբրեւ զլոման աչրի կնոջն զոր ինչ ունէի առաջի բարեմիտ ընթերցողացդ ձգեցի, որպէս և ես կամիմ սիրելի ընթերցողքոք գրքոյս ընդունելով ընդունեցէք, և սղալմունք սորին ի բաց ձգեցէք և զնոյն լոման աչրի կնոջն համարիցէք:

3բ

Քանզի յորժամ մարդ մեռանի զոր ինչ աշխատեալ է ի վերայ աշխարհի ընդ նմին մեռանի. բաց գրեալ է ի գիրն սրբոց, թէ երանի այնոցիք, որք ունին զյիշատակ ի Սիօն, զոր օրինակ Երօփացոց ազգն, որ շրջուման ի վերայ աշխարհիս, եթէ ծովում և եթէ ցամաքի, զոր ինչ տեսանեն ըստ սովորութեանցն իւրեանց գրեն և պահէն և տարածեն ամենայն տեղիս. վասն՝ ապագայն և ընդ նմին օրինակի ես, զոր ինչ տեսեալ էի ի վերայ աշխարհիս, եթէ քաղաքաց և եթէ աշխարհաց, եթէ ճանապարհալիւս, եթէ ծովում և եթէ ցամաքում, զոր ինչ տեսեալ էի աշօք ի մէջ Ծաղկաքաղ գրգոջն յայտարարի:

Նախ և հառաջ Ղզլար քաղաքն ի Հայաստան աշխարհումն¹ ի ներքոյ տէրութենումն Ռուսաց է ձեակերտեալ ի քառանկունի որպէս

1 Տեր-Բաղդասարի պատկերացումները «Հայաստան աշխարհի» մասին շատ ընդարձակ են: Պատմական Հայաստանի մերձակա այն բոլոր վայրերը, որտեղ երբեք հայեր են բնակվել, նա համարում է «Հայաստան»: Միջնադարյան աշխարհագիրների մոտ դա ընդհանուր տեղեկն է: Եիշտ հակառակը նկատում ենք արաբ և պարսիկ հեղինակների մոտ: Երկուստեք այն գալիս է կրօնական սահմանափակությունից և միմյանց նկատմամբ ունեցած անհանդուրժողական վերաբերմունքից:

եղայ ի հանդիման սորա², և զետ ելանէ և անցանէ ի ներքոյ քաղաքին երթայ խառնի ընդ ծովն Կասպից³: Եւ Ղըզլար քաղաքիս բնակեալքն քրիստոնեայ՝ այսինքն Հայ և Ռուստ, և քաղաքն փայտաշէն և զեղեցկաշէն և բազում այգիս և բաղչինէր ունելով առաւել, մեծ մասն հաղողի, բաց քաղաքի յօղըն շատ վատ՝ այսինքն դառն, և ձրմեռն մեծ, և միջի պարոնեաքն հասարակութեամբ բարերարոյ ողորմած և սիրով, գղած, աղքատասէրք և երկուղածք, ժամասէրք և վարք նոցին քաղաքավարութեամբ և ըզգեստիւ Հայոց, զեղեցկութեամբ միջակօրէն և ըստածուածքով հարուստ, և վաճառականութիւն նոցա առ Մակարիայ:

Մըզդօք քաղաք է Հայաստան, ի մէջ դաշտի և է բոլորակ⁴, և զետ իջանէ ի ներքոյ քաղաքին և երթայ խառնի ի ծովն Կասպից⁵. Եւ Ղըզլարից մինչ Մըզդօքս եօթն աւուրք ճանապարհ է, կարաւանս արարօվ կու դնայ, և այս Մըզդօքս ունի սակաւ բաղէրս, և Մըզդօքայ հօդն լաւ է քան զՂըզլար, բնակեալքն Հայք և Ռուստք են, բովանդակն արեւստաւորք և վաճառականք, վարօք և պարկեշտութեամբ նման Ղըզլարայ պարոնեաց, բայց զօլվաթով տկարք:

4ա || Անդրիայ քաղաք է Լէզզիարնակ ի Հայաստան, որ ի ճակատս լեռոն Կովկասայ, որ հայի ի դէմս Ղըզլար և քաղաքն գոյ ի ծոց սարի միջոյ և ելանէ ի վեր, զոր տեսանես ի հանդիման⁶, որ գոյ յերկան, և զետ մի նուազ իջանէ ի սարէս և անցանէ ի ներքոյ արտաքո քաղաքին և ցրուեալ տարածի ի դաշտս, երբեմն ցամաքէ և երբեմն բազմանայ, բաց ի ժամանակս անձրեային: Եւ բնակեալք քաղաքիս Լէզզի և օրինօք և կրօնիւք մահմատական և գործկով մարդածախ, արիութեամբ գող, աւազակ և սուր սուսերօք մարդասպան, որ այժմ ժամանակի կան ի ներքո Ռուստաց: Եւ Մըզդօքայ մինչ Անդրիայ շորս աւուր ճանապարհ է, և ի միջոյ ճանապարհիս գոն բազում երբաեցիք խառնեալ ի մէջ Լէզզիս, և Անդրիայ կայ սակաւ քրիստոնեայ ի Հայոց և ի Վրաց ազգէ վաճառականք և բարեպաշտք և բառիւ վրացոյ խօսին, և Անդրիայ քաղաքս ոչ ունի բաղ և այգիս, քաղաքն բարաշէն և ինքեանք յոյժ զեղեցիք:

Նաև Դարբանդ քաղաք է ի Հայաստան ի եզրը Կասպի ծովու, որ թուրքերէն Դամր Ղափի⁷ կոչեն, որ գոյ ի ներքոյ Կովկաս սարին, այսինքն Դաղստանայ, և ձև քաղաքի օրինակի որպէ՛ տեսանես ի դիմաց⁸ և յոյժ զեղեցիք պարսպօք, որպէս լսեմք ի աւանդաց, թէ Աղէքսանդր Մակեդոնացուն ասեն շինեալն, որ այժմ կայ ի ներքո հիշխանութեամբ Ռուսացն: Եւ բնակեալքն սորին Թուրք և Հայք և Ռուստք վաճառականք, արեստաորք, երկրագործք և այլեզործք:

4բ || Եւ Անդրիայից մինչ Դարբանդ շորս աւուր ճանապարհ է, խաղող և

2 Տողերի արանքում տրված է քաղաքի քառանկյունի մանր հատակագիծը:

3 Ղըզլար քաղաքի մոտով հոսում է Թերեքի գետայի ճյուղերից մեկը:

4 Մանր շրջանակաձև գծագիր հատակագիծ:

5 Թերեք գետը:

6 Մանր գծագիր հատակագիծ:

7 Երկաթե դուռ:

8 Մանր գծագիր հատակագիծ:

գինի շատ և հօգն բարի, հարբստութեամբ և գեղեցկութեամբ միշակօրէն:

Որ ի մերձ սորայ է Ղուպայ, այսինքն երէք օրէն ճանապարհ և ի Հայաստան աշխարհումն և է բնակեալքն թուրք, լազղի, և այժմըս Ռուսաց տէրութեանն է: Եւ բազում զօրք Ռուսաց անդ է, և Ղուպայ քաղաքս է ի մէջ անտառաց, որ ռամկօրէն ասեն ծառոտ: Եւ ձե քաղաքիս ունի բոլորակ, որպէս տեսանես ի դիմաց⁹. և քառանկունիս է բանակն Ռուսաց և ի միջոյ քաղաքին և բանակին գետ մի փոքրագոյն անցանէ, որ իջանէ ի սարէն և երթայ խառնի ի ծովն Կասպից¹⁰: Եւ է հօգն Ղուպաու առողջ, և բնակեալքն արեստաոր, որ թուրքերէն ասեն խանջալսազ¹¹, և է հեռագոյն ի ծովէն Կասպից. Բ. (2) սահաթ¹²:

Իուսիսային կայսրն Ռուսաց Ալէքսանդր Պաւլովիչն նաևս տիրէլ այ Շիրւան, և այս Շիրւանս է լայնատարած աշխարհ մի ի մայրաքաղաքացն Հայոց և ունի բազում գեղօրեաքս, բայց առաջին քաղաքն աւերակ է այժմս, նորումս մէկ քաղաք է շինեալ Մըստափախանն¹³ Շիրվանցին, ի ճակատն Կովկասայ սարին և անուն սորին Ֆիթղաղ: Այս այն Մըստափայ խանն է, որ մին միջոց չէր հնազանդում Ռուսաց թագաորին, հետոյ խոնարեալ հնազանդէց: Եւ Ֆիթղաղա քաղաքս է այս ձևքն, որ է եռանկիւնի¹⁴, գետ ոչ գոյ և աղբիւրք բազում, և ոչ գոյ ի սմայ այգի կամ բաղ և քաղաքն է շատ բարձր. որ հազիւ ելանեն ի քաղաքն, և դժվարագնաց ճանապարհ և ճարմակ սպիտակ քարամբ շինեցեալ և բնակեալք քաղաքին թուրք և Հայք, գործք սոցայ վաճառականութիւն, և հօգն քաղաքին բաղցր, և հիշխանքն հայոց ողորմած և բարեպաշտ, խաղաղարարք և սիրովք, բայց բառով գոչիքօրէն խօսին, որպէս Ղարաբաղցիք, ըսգեստիւ Հայոց հնոց կարճօրէն և տեսեալմբ գեղեցիք: Եւ այս Շիրվանայ գեղարէնքի անձինքն միանգաման են երկրագործ և այգէգործ, որ են մշակք: Ղուրայուց մինչի Ֆիթղաղ երեք աւուր ճանապարհ է: Թող մնայ ըզ-Շիրվան և ըզվանքս հանապատս, և եկեղեցիքս: Յեկից վերկալով առ Շաքի. սայ ևս է ի ներքոյ լեառն Կովկասայ, որ գոյ ի մէջ Հայաստան աշխարհումն, այսինքն քաղաքս այս, որ կոչի Նուխի: Եւ գետ մի իջանէ ի լեառնէն Կովկասայ, այսինքն Դաղստանայ և գայ առաջի վանքին, որ ի անուն Սր. Ստեփանոս Նախավկաին է շինեցեալ, և գետս այս գայ անցանի ի մէջ քաղաքին և երթա խառնի ի բուռ գետն¹⁵: Շաքուց մինչի Քուռ գետն երկու աւուր ճանապարհ է, յիշեալ 5ր Շիրվանից մինչի յիշեալ Նուխի վեց աւուր ճանապարհ է, և Շաքիս

9 Մանր շրջանակածն հատակագիծ:

10 Կուրիալայ գետը:

11 Դաշույնագործ:

12 Ժամ:

13 Շամախու խանն էր նախքան Աղա-Մուհամմադ խանի արշավանքը, մասնակցեց ռուսական զորքերի հրամանատար Զուբովի դեմ կազմակերպված դավադրությանը, փախավ Շամախուց, սակայն ներման արժանանալով՝ նորից ետ վերադարձաւ:

14 Մանր եռանկյունի հատակագիծ:

15 Ալազանի մէջ թափվող Աղբիշայի վտակներից:

է այս ձեռովն, որպէս տեսանես կերպ սորին ի դիմաց¹⁶, և շէնք քաղաքին քարաշէն, և անշափ այգիք, բաղշայ բաղէրով, և բնակեալք քաղաքին Հայք և շատ փոքր թուրք: Բազում մետասկ ելանէ տեղէն, այսինքն՝ արբիշում, և շատ թութ լինի, որ արաղ քաշեն, բայց քաղաքի յօղն շատ դառն է, և Հայոց հիշխանքն և մեծամեծ վաճառականքն միշտ տեղն անպակաս են, որ նոցա առ և տուրն միշտ կէզզուն հետ կու լինի: Այս Կովկասայ սարումն բնակեալ կադգիքն քօյբաշի շալ և եափնջի և մեղր և մոմ բերէն: Եւ հիշխանք տեղոյս բարեսիրտ, ողորմած, ժամասէր, աղօթբարար, տնանկասէր և այլ ամենայն բարութեամբ պարկեշտք և խօսակցութունք սոցա գոէքօրէն, որպէս Շիրվանցիք և նոյն ըզզեսախն և զեղեցկութեամբ միջակօրէն: Եւ այս Շաքիս ունի բազում զեղօրեանք և յեկեղեցիք շատք, և ազդ մի Հայ կայ նոցա Ուղի ասեն և շատ հաւաղով բրիստոնեայ աստուածապաշտք, նաև բազում Երրանցիք այսինքն Ջըւուդ կան զեղարէնքումն բնակաց, որ ի ժամանակի Ապկար թագաւորին մերոյ սորա փախստական լինելով մնացել ան տեղն:

Ելից վեր կալով առ Ճառ-Բէլաքան, որ է Հայաստան: Այս Ճառ-Բէլաքանս բնակարան կազդիացոց, որ ընդ Շաքովն է տէրութիւն Ռուսաց, որ այժմ կան ի ներքոյ հրամանի Ռուստաց: Ապայ այս Ճառեցիք միանգամայն զող և աւաղակ, մարդածախ, մարդասպան, որպէս Անդրիացիք. սորայ էին, որ բրիստոնէի մանկունքն զողանային և տանէին վաճառէին Օսմանցոց, և այժմ Ռուսաց զօրքն տեղն նստած են||, այնքան սաստիկ հրամանի ներքոյ, որ ուլ մի ոչ կարեն զողանալ և ծախել, և տեղրս է անտառային ծառոտ և լայնատարած երկիր, բսկսեալ յիշեալ Կովկասու սարիցն մինչ Քուռ գետն Ճառ է, և սորայ բառիւ կէզզու խօսին, և յօղն է բարի:

Այս Ճառիցս յելից վեր կալով առ Կախէթս լայնատարած գաւառ է և ունի բազում զեղէրս: Եւ անշահ համարեցի մանրամասնարար աշխատել: Եւ սորայ քաղաքն է Թէլաւ և շատ գինի ելանէ և սփրեալ տալրածէ ընդյանուր աշխարս Վրացտան: Եւ ի մէջ Կախէթիս և յիշեալ Թէլաւ քաղաքին բնակեալքն Հայ են և Վրացի և Ռուսաց զօրքն տեղն շատ կայ, և գետ մի իջանէ նոյն Կովկաս սարէն և գայ անցանէ ի մէջ Կախէթիս, և անուն գետիս է Ալաղան: Եւ Կախէթիս տեղն է անտառաին և շատ բաղէրով: Եւ գայս ասացեալ Ալաղան գետս երթալով երթայ խառնի նոյն Քուռ գետն: Եւ բնակեալք սորին յուրասէր, և Թէլաւ քաղաքի բնակեալքն անդոյթք և բնակեալք սորին չքնաղ և զեղեցիկ: Այս Կախէթիցս մինչ ի Թիֆլիս երեք աւուր ճանապար է: Սորա վրացեալ խօսին:

Նոյն Կախէթիցս վեր կալով մինչի վերի Վրացտան, որ վրացերէն Քարթէլ ասեն, այս Քարթէլս լայնատարած աշխար է Վրացոց, բսկսեալ նոյն Կովկաս սարիցն մինչ Ախլցխայ և մինչի Բաշաշուխ, որ ասին Իմէրէթ և ունի բազում զեղս և զեղաքաղաքս, որոց մինն ի սոցանէ Գօրի: Այս Գօրիս է || ի ներքոյ բլրի և եզր գետի, և այս գետս նոյն Կովկասայ իջանէ և խառնի ի Քուռ գետն: Եւ Գօրի է սա-

16 Մանր գծագիր հատակագիծ:

կաւ բաղօվ և բնակեալքն քրիստոնայ, այսինքն Հայք և Վրացիք, վաճառականք և արեւստաորք և ինքեանք շատ գեղեցիք: Եւ Գօրուս գէմ հանդիման ի լերինն Կօվկասու կան բնակած երեգ ազգք. այսինքն Օս, Թուշ և Փշաւ, մաշկեղէն ըսգեցտօք, այսինքն էծի մորթի հագած, և գլխանոցն, որ է գդակն, խոտ է, և ոտնամանն՝ տռեխ և ուրէնքն ոմըն սատանապաշտ, ոմն իծի գլխապաշտ, ոմըն կատվապաշտ և բաղում անասունք ունեն, այսինքն կօվ, գօմէշ, ուշխարք և ձի և անշափ գինարբու և այլեւայլ լեզուս խօսեն: Սոքայ միշտ իշանեն ի լերնէն Կօվկասայ և գոն ասացեալս Գօրի քաղաքս և վաճառեն կամ գնեն, և վերոյ յիշեալ Քարթէլս միշտ առատութիւն և լիութիւն հացիւ և ամենայն պարարտութեամբ, և են սոքայ երկրագործ և մշակք:

- Այս Քարթէլիցս մինչի մայրաքաղաքն Թիֆլիս, շորս աւուր ճանապար է, ի Հայաստան աշխարումն, բաց ոմանք ասեն Վրաց աշխարհ. բայց ոչ է այս այնքան հաւաստի, վասն յորժամ Թագաւորն Հայոց, յորժամ Բակրատոնի Թակադիր արար, հարկադիր թիփ-խիս այսինքն Թիֆլիս տվաւ Սուրայ և պարոն շինէց աղարկէց Տիփ-խիս որ է Թիֆլիս, և այս Թիֆլիս քաղաքս է այս ձեւովն¹⁷, բաղմութեամբ ժողովրդովք, քրիստոնեայք, այսինքն Հայք և Վրացիք և Ռուստք և սակաւ Թուրք և Զրուդ, ի կերպ քաղաքին, այսինքն թէ Հավլապարն և թէ բերթըն և թէ վանքի մահլան, վերն տեսանես: Եւ Քուռ գետն անցանէ ի մէջ քաղաքին և երթալով երթայ ընդ Երասխն միաւորէ և խառնէ ի Կասպի ծովն: Եւ Թիֆլիսըս է գեղեցեալէն, հանդերձ բաղում սուրբ եկեղեցօք, նաև հրաշաշէն սուրբ վանքովն, որ կոչեն էջմիածին, ունի Թիֆլիսս բաղում բաղէր, նաև ունի ի մէջ գետումն ջրբաղացս և ջրբայլարիս¹⁸ և գօվելի բաղնիսք, որպէս ասեն ռամկօրէն ղուղըրաթի¹⁹ տաք ջուր, և ունի Թիֆլիսս գեղեցիք շօղանս, բաղարս, պանտուկս և մեծամեծ քարվասրայքս և բաղում վաճառականքս և Աստուածասէր ողորմած իշխանքս, արհեստաւորքս, գեղեցկութեամբ առաւել քան դամենայն, և թէպէտ անօրէն չար ներքենի աշխարաւեր բռնակալն պարսիացոց ի թվին Հայոց 1244 հազար երկու հարուր քառասուն շորսումն, (1795) աւերեալ էր քաղաքս և մերժ տասնեութն հազար հոգի Հայոց և Վրաց ազգէն
- Եւ եսիր գերի տարաւ, բայց ի յորժամ յաեցաւ Աստուած ի տառապանս ազգիս Հայոց, կամեցաւ այց առնել, առաքեաց զկայսրն Ռուսաց Ալէքսանդր Պաւլօվիչն ի սահմանս մեր, որ եղև Տէր և Թագաւոր ի վերայ տանս Հայոց և Վրաց: Ապայ զօրանալով զօրացաւ ազգս մեր, որ այժմս ի Թիֆլիս քաղաքումս այնքան մերազնէիցն եկան բնակեցան, որ առաւել տասնապատիկ քան զառաջինն, և յոյժ փառաորութեամբ պայծառացան նաև շինութիւն քաղաքին այնքան աւելցաւ և օրրստօրէ ևս աւելանայ և ազգս մեր մեծաւ ուրախութեամբ ցնծան և

17 Մանր գծագիր հատակագիծ: Նկ. 1 (1):

18 Զրանիվ:

19 قدرونی ուժի, առողջութեան, իմա՝ բուժիչ ջուր:

օրհնեն զտէր Աստուած փրկիչն մեր և օրհնեն զօրհնեալ կայսրն Ալէքսանդր Պալաթիչն, և զհամայն տոհմայինքն նորին: Եւ Ռուսաց մեծ զօրապետն հանդերձ մեծ զօրքով ի Թիֆլիսումս է նստած, որ յիշխէ և կարգադրէ զնոր առած քաղաքան ու զօրացն իւրեանց:

Շըրշելովս եկայ առ գովելի քաղաքն Լոռի²⁰, որ է ի մէջ Հայաստան, և ունի գետս, աղբիւրս բազումս և ջրաղացս ի վերա գետին և այգեստանս բազումս և գեղօրանքս բազումս և գեր քան զամենայն պատականութիւն ի սմայ ունի, այսինքն, անթիւ ոսկոյ և արծաթոյ պղնձոյ և արկաթոյ և այլ բազում մաղանանի, որ այժմ Ռուսաց կայսրի հրամանաւն բովանդակ մաղանանիս բանացանում են և է պահապան սոցա Ռուսայինքն և բազում զանձ և զովմաթ ելանէ տեղէն:

Տա // Խորհեցայ ելանել և տեսանել Ղազախ և Շամշադին կոչեցեալ գաւառքն. Ղազախ և Շամշադինս է ի աշխարհումն Հայաստանի ի ներքոյ հիշեալ Լոռի սարին, բնակեալք սորին են Հայք և Թուրք, այսինքն, երկրագործք և մշակք: Եւ յօղն խիստ բարի է:

Այժմս վերգալով հասանք օրհնեալ քաղաքն Գանջայ, որ է Հայաստան, որ այժմ է ի ներքոյ Ռուսաց թագուհոյն, որ նորայ Ելիզաւոյ կոչեն՝ ըստ նմանութեան անուան կայսերուհուն, այսինքն Եղիսարեթ: Եւ սոյն Գանջէս է հեռագոյն ի Թիֆլիսու իբրեւ աւուրս ութն և ի լեւառն յիշեալ Լոռու ձգտեալ, տարածեալ մինչև Երազխ, որ և ունի յիշեալ սարն Գանջա ի ներքոյ իւրում, և զայս սարն ունի ի մէջ իւրոյ բազում մաղան շեփլեղի²¹, որ թուրքերէն կոչեն շիպ, և բազում աղբիւրքս ունի, որ միաորեալ լինին մեծ գետս, և իջանէ ի լեռնէս և գայ անցանէ ի մէջ Գանջայ քաղաքիս, և ջուրս այս խիստ դառն է և յիւանդարար և երթալով երթայ և խառնի յիշեալ Քուռ գետն: Եւ Գանջայ քաղաքս է այս ձևովն որպէս դիմաց²²...

Տր // Բարուն զօրացն Ռուսաց հրամանն այնքան սաստկացաւ աշխարհումն Արցխայ, որ է Աղւանից տան: Քուռասանս²³ է եզր Քուռ գետին, անտառային, ծառոտ: Մառն է մազղաքի²⁴ ծառք, լայնատարած զաշտ է մինչի Քուռ-Ղովշան²⁵, որ է Կասպի ծովն: Սա ևս Հայոց աշխար է դարձեալ: Ելից գալով եզր Քուրաքչային, որ Հայոց բառով Թնագետ կոչին, նաև Զէյվայ գետն, սոքայ ևս խառնին Քուռ գետն: Ի վերայ Զէյվայ գետին այժմս շինել ան նոր քաղաք, որ էր Մէլիք Ապովին, և Մէլիք Յուսուֆին, Մէլիք Ֆրիդօնին, իւրեանց հայրական քաղաքն այ, և թաքայորի շնորհն է սոցայ վերայ, և այժմս սոցայ որ-

20 Այստեղ աստղանիշ է դրված և լուսանցքում այլ ձևազարդ ավելացրած է. «Այս Լոռի քաղաք, իբրեւ փոխադարձ պարզեւ ի Հերակլ թագաւորէ վրաց առ Աղայ Շամիր Սուլթանով (որ ի Մաղրաս քաղաքի) շինի ծառանգել, զի մեռանի Աղայ Շամիր, գոլով և ծառանգացն հոգիք անպիտան՝ շեկանեն զհետ: Ի տիրելն Ռուսաց 30 ամս միջոց տայ պահանջու ծառանդաւորաց, ոչ ոչ փութացեալ ի խնդիր. մնայ ծառանդութիւն իշխանութեան Ռուսաց»: Նշմարվում է նաև մատիտով գրութեան հետքեր «...Աղայ Շամիր... չկառաց վայել»:

21 Պաղլեղ, շիպ:

22 Մանր գծագիր հատակագիծ: Նկ. 1 (2):

23 Քուռի հովիտ:

24 Մաստաքի խեծ:

25 Քուռի խառնուրդ, այն վայրը, ուր Քուռը միանում է Արաքսին:

դոցըն վերայ, և լսածով կասեն, եթէ Աստուած Հայոց Թագաւոր հաստատի, պիտի յառաջ տեղանստի: Այս նոր քաղաքս Զէյվայ է ի ներքոյ Մաւալ սարին: Էս սարն նոյն Լօռու սարն է, որպէս յառաջակոյն յիշեցայք: Եւ քաղաքն է այս ձեւն²⁶, և նոյն գետն յառաջէն անցանի, և այս Մաւալ սարս է երանելեաց այսինքն ճքնաւորաց// բնակարան, որ մինչև ի այժմս և կան անծանօթի, որպէս երբեմն հանկարծակի պատայեն ի յորսողաց: Եւ սարն է անտառ մայրեաց և բազում գեղրանքս ունի ի ներքոյ իւրում որ են բնակաց ի աղգէս մերմէ: Որ և գավառիս անունն է Իգիրմիզօրթ²⁷: Եւ յեկից վեր կալով առ Չարաբերթ, որ է Մէլիք Մէջնունի գաւառն, ունի քաղաքս մեծս որ այժմս է աւերակ, որ սայ վասն շարութեանն Իբրայիմ խանին, սայ եթող ըզհայրենիս, և գնաց Գանջայ բնակվէց, առ այս պատճառի քաղաքս իւր եղև աւերակ: Եւ յիշեալ Իբրայիմ խանս շարաշար սատակեցաւ ի ձեռանէ զօրաց Ռուսին, գդավ ըզյատուցումն գործոց իւրոց: Քաղաքիս անուն է Ինն Մաս: Եկից վէր գալով առ Խաշան գավառն, որ այժմս շէն է հանգերձ ժողովրդովք, վանք և եկեղեցովք: Տեղին քաղաքն է Խձորըստան և մէլիքն այ Մէլիք Ըռուստամ, և գաւառս է անտառախիտ և է այս ձեւովն²⁸, խնձորըստան և բազում բաղէրով և բնակեալքն Հայոց աղգ, և աստ է հրաշալի և զարմանաշէն վանն Գանձաք և աթոռն սրբոյն Գրիգորիսի, որ է թոռն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսայորշին: Յեկից վէր գալով առ գաւառն 9ր Վարանդայ//, որ առաւել շէն և պայծառ քաղցր է և մեծագոյն, քան զմետասան գաւառքն Ղարաքաղայ: Ի սմայ են մեծամեծք իշխանքն մերազնէից, որ մշտապէս ցաւեն, և հոգան վասն հաստատելոյ և նորոգելոյ տանս Հայաստանեաց աշխարհին, որ ի սմայ կայ բերզն Շիշալու, որ կոչեն Շուշայ զալայ: Եւ է ի վերայ բարձր լեռնին էրէվէրայ, այսինքն Երեւելայ և սոյն քաղաքիս տեղն է քառանգունի ի սարից գոյացեալ, և քաղաքս է ի միջի սորայ, և բարցրութիւն սորայ իբրեւ ժամս վեց և Սարու Սուրբերք սարն հօվանացեալ և բարձրացեալ ի վերայ սորայ իբրև ժամս տասն երկու և այս Սարու Սրբերք կոչեցեալ սարն է պատճառավոր անուն, այսինքն, երանելի ճքնաւորքն ի աստ միանցնաոր լինելով վարէին ի ժամանակս իւրեանց, վասն այսորիկ կոչեցաւ Սարու Սրբերք սար և նոյն յիշեցեալ Լօռու սարն է որ ձքտեալ տարածեալ մինչի աստ, և ունի շատ քաղցր աղբուրակունք և բարելի տունք և բուսք: Եւ Շիշու զալէն որ նոյն իսկ է քաղաքն, և ունի նմանութիւն որպէս տեսանես ի դիմաց²⁹ և լանատարած տեղ, և ի ներքոյ սորա գետ երթայ և միաորի ի Քուռ գետս և իջանէ ի նոյն Սարու Սրբերքէ սարէն, և ի մէջ քաղաքիս բնակեալքն Հայք և Ռուստ և փոքր Քուրդք, և է իշխանութիւն Ռուսաց

26 Մանր գծագիր հատակագիծ:

27 Քսանչորս: Դաշտային Ղարաքաղը այսպես էր անվանվում XVI դարում այնտեղ բնակութուն հաստատած քսանչորս կրդլըրաշ ցեղերի անունով:

28 Մանր գծագիր հատակագիծ:

29 Մանր գծագիր հատակագիծ, նկ. 1 (3):

կայսերի և ունի ի աստ զօրք և զօրապետք, և խաղաղութիւն է եր-
 10ա կիրս և բնակեալք/|ազգն մեր յոյժ սիրով և բարեպաշտք մանաւանդ
 հաւատով և սգեստով Հայոց կարճօրէն և տեսլեամբ գեղեցիք, ա-
 րեստաւորք և վաճառականք և բառիւ կռէքօրէն խօսէն և հաւեն³⁰ և
 յօգն շատ բարի և աղբերաց ջուրն քաղցր և մարսական, որպէս իսկ
 է դայս ծննդական և սննդական քաղաք իմ, որ ի թվին փրկչին
 մերոյ Յի. Քի. հազար եօթն հարուր եօթանասուն և մէկին (1771)
 և ի թին Հայոց [Ռ]ԲՃԻ (1220=1771)-ին. և յունվարի մէկին ես Տէր
 Բաղդասարս ծնայ ի մօրէ և նոյն ամսի վեցին մկրտեցին զիս: Թո-
 դում առ այս իմոյս պատմութիւնն, որպէս լիալիր կտեսանէք ի վերջ
 ծաղկաքաղ զրքոյս, և այժմ պատմեցից ի գաւառն Դիզակու որ ի
 ներքու կայ ասացեալ յիշեալ սարի, և ունի Դիզակ գաւառս քաղում
 գեղարէնքս և շատ բաղէրով նաև եկեղեցիք, վանք և անապատ և
 բնակեալք սորին են ի ազգէս Հայոց երկրագործ, այգէգործ և մշակք,
 բարխիրտ և աղքատասէրք:

Յեւից վէր գալով առ դէպ Մուղան շօլն³¹ որ ըսկսեալ Արաղ գե-
 տիցն մինչ ի Ասլան դուզովն յիշեալ Քուռ-Ղօվշան սայ ևս Հայաս-
 10բ տան է, և բնակեալք սորին մահմետականք, որ կոչին թարաքա-
 մայ³², և ունին սոքայ քաղում անասունս, և մասն զօրացն/|Ռուսաց
 կան ի անդ բնակեալ վասն պահպանութեան ճանապարհաց երթ և
 եկողացն:

Դարձեալ առեալ ի եզրն Երասխայ դէպ վեր գալով առ Բար-
 գուշատ գաւառն ունի մեծ գետս ի մէջ Բարգուշատայ անցանէ և
 երթայ խառնէ Երասխն, և ունի Բարգուշատս քաղում գեղէրս, այ-
 գեստանս, վանքս, եկեղեցիս, հանապատս, և բնակեալք սորին Հայք
 և սակաւ Թուրք, և շատ գովելի բրինձ ելանէ:

Յեւից վայր գալով առ Ղափան որ է Ծափան. ունի քաղում գե-
 դէրս և շատ վանք և եկեղեցիս անապատս, և բնակեալք սորին Հայք
 և խիստ հաւատովք: Եւ դայս Ղափանումս կայ Շիզկայհող գեօղա-
 քաղաքս, և սորայ վերն է Մեղրու սարն անատառախիտ ծառոտ: Սա
 սահման է Աղվանից և Արարատայ:

Յեւից վեր գալով, առ գաւառն Զանկաձոր, որ թուրքերէն ասեն
 Զանկաղուր: Սայ ևս ունի գետս, որ երթայ խառնի Երասխ: Այս
 Զանկաձորս ունի քաղում գեօղէրս, վաներս, եկեղեցիս, կուսանաց
 անապատս որ սրբազան Գրիգոր Տաթևացոյ յիսուքանչ և հրաշա-
 11ա և ի մէջ/|այրեացս է բնակութիւն մերաղնեացս, և յոյժ ողորմած
 և բարի անձինք: Եւ անհասապ³³ և անշափ ձէթ ելանէ աստէն:

Յեւից վէր գալով առ գաւառն Քուրդստան, և այս Քուրդստանս է
 ի կողմս յիշեալ Սարն Սրբերքի միոյս կողմն, և ոչ գոյ աստի քաղ

³⁰ Եղանակ, կլիմա:

³¹ Դաշտ:

³² Թուրքմեն անվան հոգնակի ձևն է. նստակյաց մահմեդականները այսպես էին անվանում
 թրքախոս քոչվոր ցեղերին:

³³ Անհաշիվ:

և այգի և բնակեալք սորին Հայք և Քուրդք ի մէջ անտառախիտ մայրեաց, և ունի գետս մեծս և բազում աւերակ վաներս:

361ից վէր գալով առ Սիսիան գաւառն, և սայ ունի վաներս, եկեղեցիքս, անապատս, գեօղէրս, հաստատուն և աւերակս, և Ռուսաց զօրաց մին մասն կան աստ ամենայն պատրաստութեամբ: Եւ զայս լիառն Սիսիանայ է անվանի և միշտ ձինաթաւալ: Ահայ աստ վերջացաւ ի Աղուանից աշխարհն: Եւ յիշեալ Բարգոշատ վերջացաւ յիշեալ Լօռու սարն, և այս երկուտասան գաւառքն Ղարաբաղայ, այսինքն, նախ Քուրասան, երկրորդ Իգիրմիզօրդ, երրորդ Չարաբերդ, չորրորդ Խաչան, յինգերորդ Վարանդայ, վեցերորդ Դիգակ, յօթներորդ Մուղան շօլ, ութներորդ Ղափան, իններորդ Ջանկաձոր, տասներորդ Քուրդքստան, մետասաներորդ Բարգուշատ, Երկոտասաներորդ Սիսիան: Ահա աստ վերջիացաւ Ռուսաց տէրութիւնն: Եւ այս Ղարաբաղայ երկուտասան գաւառքս, զոր յիշեցի, ես որչա՞փ գովեմ որ բաւականանայ, թէ բարձրաբերց ձինաթաւալ լիառքն, թէ տիրեալից ինքնարուս անտառքն, թէ ծաղկափթիղ պտղաբերք ծառքն, թէ զարմանալի ալքս, և ի փափարս ճըքնաորաց, թէ քաղցրահամ յորդահոս աղբիւրքն, որ ե ծարփս լերանց իջանէ և լինի կարկաճահոս գետօրէնք և մատակարարէ կանանչագեղ ծախկախառն դաշտն և առողջարար քաղցր հօղն և թէ զւարդարար միշտահոսան յարաֆային հողմն, թէ մշտացօղ անձրեաց յարմարութիւնն, և թէ սրբոց բնակարան սրբազնաց ոտաց տեղարէնքն, և թե գեղեցիք յանգստրանն, և թէ մանուշակախառն բրխղեալ խոտ և բանջարն երկրի: Արդ ես որն գովեմ և որն թողում, թողում այն արժանաոր օրհնեալ աշացն որ կգնայ ուր աշօք կտեսանի, միանգաման ասեմ՝ երկրորդ դրախտ է Եդեմային:

Այժմ պատմեմ Արարատեան աշխարհն Հայոց, այն որ տեսեալ 12ա եմ աշօքս իմ և մնացեալ անտեսն իմ ներհել խնդրեմ: Սեղրու սարիցն վայր գալով առ Մեղրի, և այս Մեղրիս է ի մէջ երկու սարի և եղր Երասխայ և է բազում բաղէրով, մանաւա՛նդ խաղողի բաղէրով, անշափ գինի ելանէ որ բաւականանայ ընդ սահմանս իւր, նաև բազում բամբակ, մեղր և մոմ ելանէ և ունի բազում գեօղարանքս և բաղաքս բաժանի երկու յատորս, առ դէմ հանդիման ի միմիանց և գետ իջանէ ի ծարփէ լեռանց գոյ և անցանէ ի մէջ երկու քաղաքացս և խառնէ ի Երասխ գետն և ոչ յեռագոյն քան թէ կէս ժամս: Եւ Մեղրի քաղաքացս ձեն տեսանես ի դիմաց³⁴, և հօղն խիստ դառն է, և բնակեալք սորին բովանտակն ի աղգէս Հայոց և փոքր ինչ անգութք, և ունին ի միջի իւրեանց ի յատուկ բառս խօսակցութիւն, որ է մեղ անծանօթ: Եւ յիշեալ Ղարաբաղից մինչի Մեղրիս երեք աւուր ճանապար է:

362ից վայր գալով ի եղերէն Երասխ, մինչի Օրդուվար գեօղաքաղաքս բովանտակ բնակեալքն Թուրք են մահմետականք, բայց Հայոց վաճառականքն միշտ անպակաս են վասն առուծախսի, և բամ-

34 Մանր դժագիր հատակագիծ:

բակ շատ ելանէ տեղս: Այս Օրդվարից վայր գալով մինչի Այբուլիս մայրաքաղաքըս մին աւուր թեթեւ ճանապարհ է, և այս Այբուլիս վաղնջոց Հայոց քաղաք է, այժմս է փոքր ինչ աւերակ, և սայ է ի մէջ փոքրիկ երկու լեռն և սայ բաժանի երկու քաղաքս և անուն 12ր վայրին կոչի Դաշտ, և Բ (2) քաղաքս բուանդակի իբրեւ ճանապարհ աւուրս միոյ: Եւ սրբոյ Թօմայի առաքելոյ հրաշաշէն վանս է աստ, և գետ մի փոքրիկ իջանէ ի լեռնէն և անցանէ ի մէջ երկու քաղաքին, զնայ խառնի ի Երասխ գետն: Եւ քաղաքս է այս ձեն³⁵, և ունի բազում բաղերս, աղբիւրքս և քաղցրահամ, մարսական ջուրս, և ունի բազում գիւղս որ կոչեն Հաղար Զորս և ըստ ասից թուրքեար անուն Հաղար Դարայ, և բազում սրբոց եկեղեցիքս, վանք, անապատս: Եւ բնակեալք սորին բովանդակն ի օրհնեալ ազգէս մերազնէից, և յոյժ ողորմած ազգասէր և Աստուածասէր և հարուստ և մեծամեծ իշխանք և շատ սիրուն և գեղեցիք պատկերովք և են վաճառականք, և բամբակ շատ ելանէ, և ունին ի միջի իւրեանց հատուկ բառ, և խօսակցութեամբ քաղաքավար և ըսգեստիւք Հայոց:

Յաւեցուցեր զաշս իմ տեսանելով ըզքեզ աւերակ ո՛վ գովելի քաղաքս խին Ճուղայ, ո՛հ թէ որչափ պատվելի էիր ի միում ժամանակի, որ ընդ քե ունէիր գովելի և իմաստուն անձինքս և գեղեցիք հրաշալի եկեղեցիքս, այսօր կաս աւերակ և ամայի: Եւ արդ յիշեալ Ճուղայս է ի եզր Երազ գետուն, ի ներքոյ փոքրիկ սարի, և է այս ձեն³⁶, նախ գերեզմանատունս և ապայ քաղաքն և ապա Երասխ գետն, և ունի քանի տուն ի Հայոց ազգէս և գործք սորայ է նաւավարութիւն որ 13ա վասն ի գետէս գալացող և զնացողն հանցկացանել: Եւ Զուղ/այս է Արարատ ի Հայաստան աշխարումն և Այբուլուց յեռի է իբրեւ աւուր միոյ:

Ո՛հ Աստուածահաջոյ և Նոեայ կոշական Նախաէջ քաղաքդ Իջեւան, որ կաս ի մէջ Հայաստանեաց աշխարհի, որ զայս Նախիջևան քաղաքս Նոյ նահապետն շինեաց, այսինքն, յորժամ ելն ի տապանէն և իջաւ ի աստ, առ այն կոշեաց զանուն տեղոյս Նախիջևան: Եւ է այսօր պարծանք Հայոց ազգիս որով հաւաստեալ տեսանեմք ի գիրս աստուածաշունչս, քանզի զլեզոյս Աղամայ մնալով ի Նոյ, և Նոյ կոշեաց զանուն տեղոյս Նախիջևան: Եւ ազգս Հայոց տեսանի զայս բառբառս ի լեզու և բառս Հայոց, որպէս բազում նշանադիր անունք ի բառս Հայոց, որ ի Նոյ է կոչեցեալք: Եւ ունի քաղաքս լայնատարած դաշտս: Եւ ունի բազում գեօղարանքս և գեօղաքաղաքս և վանքս և եկեղեցիքս, որոց մինն է Ամրլորդոյն այսինքն սուրբ Կարապետայ վանն, և սուրբ Ստեփաննոսի Նախավկայի վանն, Կարմիր վանն, և այլք բազումք և ունի հասարակօրէն բաղս, և գետ մի իջանէ ի լեռնէն հիշեալ Սիսիանայ, զայ անցանէ առաջն և երթայ խառնէ ի Երասխ գետն: Յիշեալ Զուղայուց մինչև ի աստ մի աւուր 13բ ճանապարհ է, և բնակեալք սորին շատս մահմետ/ականք և փոքր

35 Մանր գծագիր հատակագիծ:

36 Մանր գծագիր հատակագիծ: Նկ. 1 (4):

Հայք, և ձե քաղաքիս այսպէս որպէս տեսանես ի դիմաց³⁷, և ի նախիջևանայ աշխարհէն, ելանէ բամբակ, բրինձ և աղ: Եւ քաղաքացիք ըսգեստօք Պարսիացոց նման երկայն:

Յորժամ ելայ ի նախիջևանայ ի դէպ Յարևան յեռագոյն է ճանապարհս իբրեւ աւուրս եօթն դաշտն Արարատեան, և ունի բազում գեղօրանքս, շատ գետէրս: Աստ է սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի Խոր Վիրապն: Եւ ասացեալ Յերևանս է ի մէջ Հայաստան աշխարհի Արարատեան և քաղաքն է ի մէջ ձորոյ եւ Զանկու Զայ կոչեցելոյ գետն ընթանայ առաջէն քաղաքին, և ի ներքոյ պարբսպի բերթին և երթալով երթայ խառնի Երասխ գետն: Եւ Երևանայ քաղաքն և բերդն է այսպէս³⁸, և ունէ բազում բաղէրս և գեօղօր[ա]նքս, բամբակ, ձէթ և գինի շատ ելանէ և ունի վաճառականք շատ և բնակեալք քաղաքին Հայք և մահմատականք և տէրութիւնն է Պարսիացոց, և յօղն քաղաքին խիստ դառն, և մերազնէիք յոյժ ողորմած մարդասէրք և հնազանդ օրինաց, բայց բնութեամբ ինքնահաւան: Նաև Սէվանայ ծովն ունի ի միոյս կողմամբ ընդ Արարատայ: Եւ կայ ի մէջ ծովոյս վանս Սևանայ և է հաստատուն ընդ վարդապետօք և կրօնաորօք, որ
14ա մշտապէս աղօթեն|| վասն մեր, և սոյն ծովէս ելանէ շատ քաղցրահամ ձուկն, որ իրաւի ճաշակողաց է իմանալի:

Յանկալի մայրն մեր սուրբ Էջմիածին է³⁹: Այս սուրբ Էջմիածինս յեռագոյն է Յարևանայ իբրեւ ժամս երեք: Այս սուրբ Էջմիածին անունըս ի Գրիգորիոս Լուսաւորչէն մերմէ կոչեցաւ, որ ի ժամանակս Տրդատայ թագաւորիս Հայոց զսուրբն Գրիգորիոս, իւր անտանելի շարշարանօքն, լուսաորեաց ազգս Հայոց և էած ի կոապաշտութենէ առ աստուածապաշտութիւն, առ այս աղազաւ սուրբն Էջմիածին եղև պարծանք ի մէջ քրիստոնէից ազգիս Հայոց, քանզի սուրբն Յերուսաղէմ ի յառաջնումն էր սիրելի Աստուծոյ և պարծանք Հրէից ազգին, և երկրորդումս պարծանք ամենայն քրիստոնէից: Բայց սուրբն Էջմիածին յատկական սիրելի Աստուծոյ և պարծանք ազգիս Հայոց, առ այս որ Հայրն Աստուած այնքան սիրեաց ազգս Հայոց, որ առաքեաց զմիածին որդի իւր ի Հայաստան Արարատեան աշխարհս, որ լոյսակերտ յեկեղեցիս կառուցին, և կոչեցին զանուն նորայ սուրբ Էջմիածին, և դարձեալ այնքան սիրեաց Քրիստոս զազգս Հայոց որ սոյն լուսոյ կանգնեալ յերկրէ յերկինս և գրեթէ հրեշտակք յերկնից իջանէին, ընդ Գրիգորիոսի մկրտէին զմանկուքս Հայոց: Ահայ կատարեցաւ զխնդիրքս սրբոյն Ապկարիոսի մերոյ թագաւորին որ գրեաւ թխտով աղաչէր և խնդ[ր]էր և կոչէր Քրիստոսի
14բ ի Յերուսաղէմայ, առ քաղաքն իւր ի Հայաստան: Տեսիք սիրելիք ընթերձօղք գրոյս որ որքան ունիմք պարծանս ի մէջ քրիստոնէից ի կողմանէ սուրբ Էջմիածնայ: Ապայ ուրեմն եթէ ի ազգէս Հայոց ոմանք վասն որկրամոլութեան իւրեանց ուրանան զծրնօղս իւրեանց զսուրբն Էջմիածին և ըզվհհապետս նորին, ուրեմն մի դարմանալք զի այսպիսիքն չեն ճշմարտապէս ի ազգէս Հայոց, այլ

37 Մանր գծագիր հատակագիծ:

38 Մանր գծագիր հատակագիծ: Նկ. 1 (5):

39 Մանր գծագիր հատակագիծ:

աներևութապէս որթիք են եթանոսաց, քանզի որդի հարադատ նմանութիւն հօրն բերէ, և այլն ըստ մասամբն դուք յիմացէք:

Սուրբ էջմիածին ունի ընդ հինքեանս սրբոյն Հովսիսիմէի վանն և Գայեանայ վանն և Շողակաթ և ունի մայրաքաղաքն Վաղարշապատ և բազում գիւղարանքս, և ունի սուրբ էջմիածին աթոռս Լուսաւորշական աշտինքն Գրիգոր Լուսաւորշէն հաստատեալ, և աթոռանիստ սուրբ հայրապետն յիշխէ ի վերայ ընդհանիւր Հայոց ազգի և համայն սոցին եպիսկոպոսաց առաջնորդաց և պատրիարկաց զոր տէր աստուած յաստատուն պահեսցէ:

Ի այս սուրբ էջմիածնէս յելից գալով մինչ ի Բայեազիդ երեք աւուր ճանապար է ի յայն կոյսն Նրասխայ, և ի վերայ ճանապարհին կայ լեառն Արարատեան որ կոչի Մասիսայ սար, և ունի ի վերայ զտապանն Նոյեան և մշտապէս ամբն և ձիւնն անպակաս է ի 15ա վերայ նորայ, որպէս տեսանես ի դիմաց⁴⁰: || Եւ այս Բայեազիտս է Հայաստան աշխարումն և քաղաքն է ի ճակատս սարի և տէրութիւնն է Օսմանցոց, և ունի բազում գեղարէնքս, որք են բնակեալք ի ազգէս Հայոց կամ ի մահմատականաց, որ կոչին Տըպլի⁴¹ քուրդ լօլօյ: Եւ այս Բայեազիտայ քաղաքս բազ, և բաղլաից սակաւ, բայց աղբիւրք շատ և ունի գեղեցիք շօկանս աշտինքն բազարս: Եւ բնակեալ մերազնէիցն սէրն և բարեպաշտութիւնն շատ և ըսգեստօք նման Օսմանցոց⁴²:

Այս Բայեազիդէս յելից վայր գալով դէպ ի Խօյեայ քաղաքն եօթն աւուր ճանապար է, և մերձ ընդ իւրն կայ սրբոյն Թաթէոսի առաքելոյն Քրիստոսի և առաջի Լուսաւորշին մերոյ սուրբ վանն: Եւ մերձ Խօյու կայ Մայրանդն որ է կին Նոյայ սուրբ նահապետի, որ ռամկօրէն ասի Մարանդ: Եւ Խօյէս է ի Հայաստան աշխարհումն, և ունի բազում գեօղս գաւառս և բազում բաղստանս, և Խօյու քաղաքն է այս ձեն⁴³, և է տէրութիւն Պարսիացոց, և կայ բնակութիւն ի փոքր ազգէս մեր և մնացեալն բովանտակ մահմետականք: Եւ ունի Խօյըս վաճառականս արվեստորս, ըսգեստօք նման Պարսիացոց, և տեղիս Թուրք ազգն շատ դառն և թշնամի քրիստոնէից, և հօղն բարի է:

15բ Բամեալ շինական բնակեալքն ի Սալմաստ ունին բազում գիւղարանքս, տարածեալ է մինչի Ուռումի: Այս Սալմաստս է ի աշխարհումն Հայաստան, և է տէրութիւն Պարսիացոց, և բնակեալքն Հայք և Թուրք: Եւ ունին բազում գետս, աղբիւրս, բաղէրս: Այս Սալմաստմս կայ մի գեօղաքաղաք, որ կոչի Զարգարի գեղ: Սորայ բնակեալքն Հայք են բայց խիստ խայրեբաք են, որպէս յայտնի է ամենեցուն, և շրջագային ի վերայ աշխարի և շատ արվեստօք և յընարիւր խարենն զմարդիք: Այս Սալմաստու աշխարհին բնակեալքն ըսգեստօք նման են Պարսէացոց երկայն և խիստ գոէիքօրէն խօսին:

Այս Սալմաստից յելից վայր գալով մինչի Ուռումի երկու աւուր ճանապար է: Եւ Ուռումի է ի Հայաստան աշխարումն ի մէջ

40 Արարատի գծագիր նկարը:

41 Խոսքը Գունբուլի քրդերի մասին է:

42 Մանր գծագիր հատակագիծ:

43 Մանր գծագիր հատակագիծ:

դաշտի, և ունի բազում գեօղարանքս, գետս, աղբիւրս, բաղս, և քաղաքս է այս ձեւովս⁴⁴, և սորին բնակեալքն Թուրք և փոքր ինչ Այսորի, և տէրութիւն է Պարսիացոց: Եւ ի մերժ քաղաքիս ունի փոքրիկ ծովակ, և ի մէջ ծովակիս կղզի մի անմարդաբնակ և գազանք ի միջի սորա բազում: Վարք սոցայ ըստ նմանութեան Սալմաստացոց, որպէս վերն գրեցի և յայտ արարի:

- 16ա || Բոտեմ ի տանէ վասն պահպանութեան մերազնէիցն, որք են բնակեալք ի Մարաղայ: Եւ այս Մարաղաս է ի Հայաստան աշխարհումն, ընդ տէրութեամբ Պարսիացոց և ունի գեօղարանքս բազումս, և բնակեալքն ի սմայ են ի ազգէս Հայոց, որք են երկրագործ և մշակ, բայց յոյժ ողորմած, մարդասէրք և բարերար, հաւատովք ժիր և արի և սիրող ամենայն բարութեանց գեղեցիք, բայց գոէիքօրէն խօսին: Եւ այս Մարաղուց մինչ Սըլեմանիայ չորս աւուր ճանապարհ է, և Սըլեմանիայ լրանայ ի մէկ կողմս Հայաստանեաց աշխարհի: Եւ դարձեալ պատմեմ Մարաղայ քաղաքիս որպիսութիւնն: Քաղաքս կայ ի մէջ փոսի, և ունի գետս՝ ընդանայ առաջն, և է այս ձեւն, որպէս տեսանես⁴⁵: Եւ ունի բազում բաղերս, մանավանդ խաղողի բաղս, և շատ գինի ելանէ աստ, որ տարածի ընդ ամենայն գեօղս իւր: Եւ քաղաքիս բնակեալք մեր ազգս ամենեքեանն են արվեստաոր և բարեսիրտ և բարեպաշտ և տեսեամբ գեղեցիք և քաղաքավարք, և յօղն յոյժ քաղցր: Եւ մինչ Ուոումի երկու աւուր ճանապարհ է, և միում ժամանակաւ/սրբազան Դանիէլ կաթուղիկոսն աստ էին եղեալ ի բանդս, այսինքն թելադրութեամբ և կաշառօք Դաւիթ կաթուղիկոսի և հրամանաւ Ֆաթալի շարին⁴⁶ այսինքն Պարսիացոց արքային: Եւ Մարաղու Յօսէն խանն խնամակալ լինելով և ըսքանչելագործութիւնն և սրբակացութիւնն սրբազանիս տեսանելով, արձակեցին սրբազան և երիցս երանեալ Դանիէլ կաթուղիկոսին, որ գնաց ի սուրբ աթոռն իւր, այսինքն սուրբ էջմիածին: Եւ ես Տէր Բաղդասար Դասպարեանս սրբազանին մօտն գոլով աշոքս տեսի, և ականչօքս լսեցի, առ այն ի աստ յայտ արարի:

- Ելի այս Մարաղայս վայր գալով դէպ Թուխուրդան գեօղաքաղաքն, որ երկու աւուր ճանապարհ է: Այս Թուխուրդանս է ի ձորակի և բազմութեամբ բաղէրով: Եւ այս է ձև սորին⁴⁷ և ունի փոքրիկ գետ որ անցանէ ընդ յառաջն, ընթանալով առ դաշտքն: Եւ բնակեալք քաղաքին Հայք և մահմատականք: Եւ ազգս Հայոց ի սմայ աղքատասէր, և բառով Հայոց խօսին և ըզգեստով Պարսիացոց:
- Այսպէս պատմեմ ըստ Դայրէժ քաղաքի որպիսութիւնն: Այս Դայրէժ քաղաքիս անունըն այլազգ կերպ առ կերպ անուն անվանեն: Ոմն Թարվէղ ասի, ոմն Թէրըրիս ասի, որ ոչ գոյ համեմատութիւն մի
- 17ա ի տեղի, վասն քաղաքս է այս || Հայաստան և Դայրէժ անունս այս է բառ Հայոց, որոյ ի ժամանակս թագաւորութեանն Հայոց վերստին Հայք պատերազմելով ընդ զօրացն Պարսիացոց, այնքան կոտորե-

44 Մանր գծագիր հատակագիծ:

45 Մանր գծագիր հատակագիծ:

46 Ֆաթհալի շահը միտումովոր անվանված է «Ֆաթալի շահ»:

47 Մանր գծագիր հատակագիծ:

ցին Պարսիացոցն, որ հաղիւ միմիան շահն նոցայ փախստակամ լինելով ապրեցոյց զանձն իւր, յայնժամ Հայք կոչեցին զանուն տեղոյս Դավրէժ, այսինքն դայ գդաւ ըզվրէժքս Պարսիացոցէն: Այս Թարւէզ քաղաքս է մայրաքաղաք ի մէջ Հայաստան աշխարի, և է լայնատարած և ունի պարիսպս շրջապատեալ առ քաղաքան հանդերձ գեղեցիք շինուածքով և բազում բազարով, շօկանով, պանտուկով քարվասարօք, և մեծամեծ վաճառականօք և պատական ղումաշ ելանէ տեղէս: Եւ քաղաքս է հարուստ, և գետ իջանէ ի սարէ և գայանցանէ ընդ առաջէն քաղաքին: Եւ տէրութիւն սորին Պարսիացոց Տաթալիշային, և քաղաքապետն սորա է որդի շային, որ կոչի Հայաս Միրզա, և ունի սայ արդար դատողութիւն. և խնամակալ ի վերայ Հայոց և Քուրդ ազգաց: Եւ քաղաքս է ի մէջ դաշտի այս ձևովն զոր տեսանես ի դէմս սորին⁴⁸: Եւ բնակեալք քաղաքիս Հայք փոքր և մահմետականք շատ, և են գործքով արեւստավորք ճարտարք, և ամենայն բնակեալք ազգք ի սմայ հպարտ/բայց ի միայն ազգէս Հայոց և ըսգեստով նման Պարսիացոց, և քաղաքաւար, և յօդն քաղաքիս բարի, և ջուրն լաւ մարսական: Յիշեալ Թոյխրդանից մինչ ի Թարւէզս մի աւուր ճանապար է, և Թարվէզու մինչ Ղաֆլանթու⁴⁹ կամ Միանայ մեծ գետն, երեք աւուր ճանապարհ է: Աստ լրանայ սահմանն Հայաստանեաց աշխարհի երկրորդ կողմն: Եւ յիշեալ Միանու մեծ գետն ընթանայ ի ներքոյ յիշեալ Ղաֆլանթուի, երթալով երթայ անցանէ ի վերայ Թարիմ Խալխալ գաւառովն մինչ ի Գիլան, մերժ Իռաշտ կամ Ռաշտ և անկանի Կասպու ծովն⁵⁰: Յիշեալ Թարիմ Խալխալս է ի Հայաստան աշխարհ, բայց ի յայնկոյս գետոյն դէպ ի յարեւելս է Պարսիացոց աշխարհն: Եւ այս Թէրիմ Խալխալիս բնակեալքն են Շահի Սէվան⁵¹, որ ի ժամանակին Շահբասայ քըշած բերածն են, և սոցայ գաւառիցն մինչ ի Թալիշ անթիւ ձիթենի ծառ կայ, և երկիրն խիստ գեղեցիք կանանչախառն ծախկունք, և շատ աղբիւրակունք և յօդն խիստ բարի է: Նաև Ղարադաղ կոչեցեալ գաւառանին: Այս Ղարադաղս կայ ի Հայաստան աշխարհումն, մերձ ի Թարվիզ քաղաքն կէս աւուր ճանապարհ, և ունի Ղարադաղս բազում

17բ ամենայն բնակեալք ազգք ի սմայ հպարտ/բայց ի միայն ազգէս Հայոց և ըսգեստով նման Պարսիացոց, և քաղաքաւար, և յօդն քաղաքիս բարի, և ջուրն լաւ մարսական: Յիշեալ Թոյխրդանից մինչ ի Թարւէզս մի աւուր ճանապար է, և Թարվէզու մինչ Ղաֆլանթու⁴⁹ կամ Միանայ մեծ գետն, երեք աւուր ճանապարհ է: Աստ լրանայ սահմանն Հայաստանեաց աշխարհի երկրորդ կողմն: Եւ յիշեալ Միանու մեծ գետն ընթանայ ի ներքոյ յիշեալ Ղաֆլանթուի, երթալով երթայ անցանէ ի վերայ Թարիմ Խալխալ գաւառովն մինչ ի Գիլան, մերժ Իռաշտ կամ Ռաշտ և անկանի Կասպու ծովն⁵⁰: Յիշեալ Թարիմ Խալխալս է ի Հայաստան աշխարհ, բայց ի յայնկոյս գետոյն դէպ ի յարեւելս է Պարսիացոց աշխարհն: Եւ այս Թէրիմ Խալխալիս բնակեալքն են Շահի Սէվան⁵¹, որ ի ժամանակին Շահբասայ քըշած բերածն են, և սոցայ գաւառիցն մինչ ի Թալիշ անթիւ ձիթենի ծառ կայ, և երկիրն խիստ գեղեցիք կանանչախառն ծախկունք, և շատ աղբիւրակունք և յօդն խիստ բարի է: Նաև Ղարադաղ կոչեցեալ գաւառանին: Այս Ղարադաղս կայ ի Հայաստան աշխարհումն, մերձ ի Թարվիզ քաղաքն կէս աւուր ճանապարհ, և ունի Ղարադաղս բազում

18ա գեօղարանքս և //քաղաքս Օրդուբադ⁵² կոչեցեալ, և բազում քրիստոնեայք կան բնակեալք և ունին բազում վանքս, եկեղեցիքս, անապատս, և ինքեանք են Աստուածապաշտ և ազգասէր, և վարք սոցին նման Ղարաբաղցոց: Այս ամենայն ունի յիշեալ Թավրիզքս:

Լանքրան է եզր Կասպի ծովու, ի Թալիշայ երկրումն և ի ներքոյ սարի որ է անտառաին ծառոտ և ունի քաղաքիս նմանութիւն, որպէս տեսանես ի դիմաց⁵³, և բնակեալք սորին շատն մահմետա-

48 Մանր գծագիր հատակագիծ:

49 Ի նկատի ունի Միանեի մոտ գտնվող Ղաֆլանթուի լեռնանցքը:

50 Մֆիդոուդ կամ Կըզըլօվզան գետն է:

51 Այս շրջանում բնակվում էին կըզըլբաշ ցեղերի մնացորդներ, որոնց դեռ շարունակում էին կոչել շահիսեան—«շահի համակիրներ»:

52 Այստեղ սխալմունք կա. Ղարադաղի կենտրոնը Ահարն է, որտեղից մինչև Թավրիզ 3 օրվա ճանապարհ է. թերևս ի նկատի է ունեցել Արդաբիլ քաղաքը, սակայն այն ավելի հեռու է Թավրիզից:

53 Մանր գծագիր հատակագիծ:

կանք և փոքրն քրիստոնեայք, բայց Աշտարխանայ քրիստոնեայ վաճառականքն տեղս միշտ անպակաս լինին, և առ ու ծախ շատ լինի: Եւ զայս Լանքրանայ ծովումն այսինքն Կասպի, դէմ հանդիման քաղաքի կղզի մի կայ ի մէջ ծովումն անուն սորայ կոչին Սարու, և զօրք Ռուսաց տեղն կան ի պատրաստի, հանդերձ թագաւորական նաւերով, զօրօք, և զօրապետօք և քաղաքի բնակեալք մերազնէից, սէրն, ողորմածութիւնն, աստուածաշատութիւնն անշափէ: Եւ տէրութիւն սորա է Պարսիացոց:

- 18բ Տեսէք սիրելիք, այս վերոյ գրեալ աշխարանին, կամ քաղաքանին, որ աշխատելով յիշատակեցայք, Ղզլարիցն ըսկսաց/մինչի աստ, սայ մեր Հայաստան աշխարհացն մին մասն էր, որ պատմեցի որպէսութիւնն նոցա: Բայց մնացեալ աշխարհն մեր, զոր ունէայք, զուր կորուսաք, որ ունիցի ականջըս լսելոյ լիցցէ: Ահա տեսէք քանի ժամանակ է որ կորուսաք, ի սպառ քակեցան կեանքն մեր, և ամբ աւաղելով, թէ զուր կորուսաք Հայաստան աշխարհն, և ամենայն ժամու հառաչեմք թէ վերստին զոր կորուսաք զայն գղանել: Եւ որ ասացի զուր կորուսաք մեր Հայաստան աշխարհն տըվաք ի ձեռս այլ ազգաց, այսու աղագաւ որ ըստ բարձրաբառեառ քարօղութեան սրբազան առաքելոյն Պօղոսի, եթէ ըզլեզուս մարդկան և հրեշտակաց խօսիցիմ, եթէ ունիցիմ ըզմարգարէութիւն և գիտիցիմ ըզխորհուրդս ամենայն, և զամենայն գիտութիւն, և եթէ ունիցիմ զամենայն հաւատս, մինչև ըզլերինս փոփոխելոյ և եթէ ջամբիցիմ զամենայն ինչս աղքատաց, և մատնիցիմ զմարմին իմ այրումն, և ըզսէր ոչ ունիցիմ՝ ոչինչ եմ և ոչինչ օգտիմ: Եւ թէ եղէ ես իբրեւ զպղինձ, որ հնչէ, կամ իբրեւ ըզծընձղայս որ զօղանչէ և թէ բայց մնան հաւատ, յոյս, սէր: Եւ մեծ քան զսոսայ սէր է: Ահայ այսու ամենակատար սիրով գերահռչակ և փառաոր նախնիքն և առաջինքն 19ա մեր/հնդուին զպատական զարինս իւրեանց յաղագս փրկութեան և ազատութեան ալգի և աշխարհի մերում, յայնմ ժամանակի յորում եռանդ ազգասիրութիւն կայր ի սրտի իւրեանց, որով և խրախօսեալք Աստուած տեսանելով ըզջեռմեռանդ սէրն նոցայ՝ յամենայն իրողութիւնս պահպանէր և նախախնամէր ըզգթութեամբն իւրով, և զօրացուցանէր զնոսայ ընդէմ ամենայն թշնամեաց, որովք յամենայն ուրեք հախտական գղեալ փառաւորէին Աստուծոյ և մարդկանէ, որոց առաքինական կենցաղ և արիական յանդէս յիշատակեալ բարեբանութեամբ, ի գարուց դարս անխափան արշաւէր, և ինքեանք ըզբարի գործոց իւրեանց բոլորովին հոգիացեալ զանրսպառ փառս վայելին: Բայց աւա՜ղ, յորժամ ատելութեան աղտ հմուտ աշխարն մեր, ըսկսան մարդիք շարակնել, թշնամեալ, միմիանց յալածել և ըսպանանել ըզմիմիանս, քանդել, տարել և գերել ըզկալուածս և ըզժողովուրդս իրերաց և բազում ռճիրս և եղեռնագործութիւնս գործել, ուստի ըստ բանին տեսնն, թէ ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ անձն աւարի և տուն բաժանեալ անձն կործանի, ահա աւա-
- 19բ րեալ կործանեցաք/, կորուսաք զթագաւորութիւնս և զաշխարհն մեր ըստրուք եղեալ անօրինաց, անմիտ ազգաց, որք անխնայ ի սուր սուսերի մաշեալ, գերեալ, ցիր և ցան արարեալ ըզմեղ և զաշ-

խարս մեր, վերիվայր տապալեալ թողին աւերակ և ամայի յոր ազգաւ այս ամենայն շարին եկն ի վերայ մերայնու ազգաւ, որ զի մեք ի բաց կացաք սիրելոյ զաստուած և զընկերն մեր, վասն որոյ աստուած ևս ի բաց մերժեաց զմեզ ի պահպանելոյ, և անմիտ ազգաւ ըզկրժեցոյց ըզմեզ և եթող ըզմեզ լքեալս, լուծեալս և մաշեալ ի գերութիւն, մայրակորուստ գառան նման շըրջիմք ի վերայ աշխարհիս: Արդ զամենայն զոր արար աստուած, արդար դատաստանաւ արար, վասն մեղաց մերոց: Բայց յուս ունիմք ի տեառնէ աստուծոյ փրկչէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, որ ոչ ի սպառ բարկանայ մեզ տէր և ոչ յաւիտեան պահէ ռիսս և ոչ թողու զմեզ իսպառ վասն անուան իւրոյ և ոչ ցրէ զուխտս իւր և ոչ ի բացեայ առնէ զողորմութիւն իւր ի մէնջ որպէս խոստացաւ ճշմարիտն աստուած: Ուստի ըստ բանի տեառն, որ ասէ. և ապա երևեսցի նշան որդոյ մարդոյ յեր-

20ա կինս և յայն/ժամ կոծեսցին ամենայն ազգք յերկրի և տեսցին զորդի մարդոյ եկեալ ի վերայ ամպոց երկնից զօրութեամբ և փառօք բազմօք և առաքեսցէ զհրեշտակս իւր փողով մեծաւ, և ժողովեսցեն զընտրեալս նորայ ի շորից հողմոց, ի ծագաց յերկնից մինչև ի ծագս նոցայ: Ահա տեսանիմք զբարի նըշանն որ հայեցաւ աստուած ի տառապանութիւնս ազգիս Հայոց և առաքեաց զկայսրն Ռուսաց Ալէքսանդր Պաւլովիչն ի աշխարհս Հայաստան վասն փրկելոյ ըզմեզ ի ձեռաց անօրինի և շարի, որով տիրապետեաց ըզմասն Հայաստանեաց աշխարի, որ այսօր անշափ սիրէ Հայոց ազգին, որ իւր օրհնեալ բերանովն խոստացաւ, թէ իմ սիրելիք և ընդրեալք աստուծոյ ազգս Պարթեազեան և ուղղափառ Լոյսաորչեան տեառն աստուծոյ հօր սերական, ևս ոչ թողում ըզձեզ, և ոչ մոռանամ զսէր սուրբ էջմիածնի և ամենայն հայոց ազգի, և Հայոց ազգն փառս տալով աստուծոյ և շնորհակալ լինեն կայսրէն:

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՊԱՐՍԻԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻ, ԱՌԱՅՆ ԶՈՐ ՏԵՍԻ ԱԶՕՔՆ ԻՄ

20բ //Տէրութիւն և աշխարհն Պարսիացոց, լայնութիւնն ըսկսաց Կասպու ծովէն, Գիլանա աշխարհն մինչի Պարսկական ծովն քառասուն աւուր ճանապարհ է, և երկայնութիւն ըսկսեալ Խորասանայ մինչի Երասխ գետն յիսուն աւուր ճանապարհ է, և այս Լանքրանից վայր գալով մինչի Անձալի⁵⁴ անտառովն հինգ աւուր ճանապարհ է, և ծովովն երեք աւուր: Այս Անձալիս է ի եզր ծովին. երեք կողմն ծով է և միոյս կողմն ցամաք, և Անձալու քաղաքն է այս ձեւովն⁵⁵ և ի դէմ հանդիման Անձալուս ի մէջ ծովոյն բազում նաւէր գան և գնան վասն վաճառականութեան, և մեծ առտուր լինի ապրիլմի կամ այլ ապրանաց, և բնակեալք քաղաքին մերազնէիք Աշտարխանըցի վաճառականք, բայց շատ ազնիւ բնութեամբ և յոյժ ողորմած, և դօլվաթով փարթամ և լի և յօղն քաղաքի բարի և լաւ: Այս Անձալից մինչի Ռաշտ մի աւուր ճանապարհ է գետովն: Եւ այս Ռաշտս է ի

54 Էնզելի, այժմ Փենլէի, կարեօր նավահանգիստ Կասպից ծովի ափին:

55 Մանր գծագիր հատակագիծ:

մէջ ծառոտ ծըմակի, և քաղաքն է հնոց Պարսիացոց քաղաք: Եւ
 21ա գետք և բազում ջուրք իջանէ ի սարէն/ և անցանէ և անկանի ի ծովս
 Կասպի: Բովանդակ Գիլան անտառայինք, ունի բազում գեօղէրս:
 Եւ գործք նոցին և վաստակն ապրիշում է և որթն պահելն է: Եւ երկ-
 րի յօդն յոյժ սաստիկ դառն է, և թուրքերէն ասէն մարկ միխայի
 բըրօյ Գիլան⁵⁶: Եւ զայս Գիլանայ բնակեալքն, կամ գեղի, կամ քա-
 ղաքին երեսաց գոյնն գեղին է: Եւ Ռաշտ քաղաքն է գեղեցկայշէն և
 բնակեալքն մահմետականք, այսինքն ղզլբաշ⁵⁷ և ճարտար արհես-
 տօք, որ տեղիս ղումաշեղէնն յանվանի է, տարածէ ամենայն աշ-
 խարհ: Եւ սովորութիւն ունեն, որ ամէն աւուր մին գեղում առք
 ծախս կանեն: Եւ տեղս կան վաճառական[ք] քրիստոնէից մշտապէս:
 Եւ Ռաշտ քաղաքս է այս ձեւովն⁵⁸: Այս Ռաշտիցն մինչի Ղազրին
 եօթն աւուր ճանապարհ է: Է այս ճանապարհս տաժանելի, դժվարա-
 գնաց լեռնային, սարէր և մեծամեծ գետք և մեծամեծք ծառք ըստ
 մեծի մասն ղէթունի որ կոչեն ձիթենիք:

Եւ Ղազրին քաղաքս է Պարսիացոց աշխարումն, ի ներքոյ լիառն
 միոյ որ Պարսերէն կոչեն Աղայ Բաբայ, և քաղաքն է պարսպօք մեծ
 21բ և ունի բազում/ գեօղարանքս, բազս, ըստ մեծի մասին խաղողի,
 բայց ջրսպակաս, ջրհոր և ջրամբար չատ: Եւ քաղաքիս ձեն ունի
 քառանգունի⁵⁹: Եւ բնակեալք սորին բովանտակ մահմետականք, և
 վարք սոցա Պարսիացոց նման, եթէ բառն և եթէ ըսգեստն: Եւ վա-
 ճառականք քրիստոնէից երբեմն լինի, բայց այլ ազգից շատ առ և
 տուր լինի: Եւ սայ է Բանդար Ռաշտայ⁶⁰: Եւ հօդն քաղաքիս շատ
 բարի է:

Բամեալ ազգն Պարսիացոց աշխարհին շահն, որ թարեղումս է
 Ֆաթալի շահ Ղաջառն, սայ ունի Պարսիացոց աշխարհն, որ քաղա-
 քայցն մինն Զանկան է: Այս Զանկանս կայ լայնատարած դաշտին
 Սուլթանիու, և ունի բազում բաղերս, և գետ մի ընթանայ ի ներքոյ
 նորայ և անկանի դաշտքն: Եւ բնակեալքն մահմետականք, և գործք
 սոցայ է վաճառականութիւն, և ընդ քրիստոնէից թշնամի:

Բարձրաբերց լիառն Համադանայ, այսինքն Աւլանդ դաղ կո-
 չեցեալ, որ և մադանն նոյն սարում այ, որ թարբմանի Հա Մադան⁶¹ և
 քաղաքն ունի ի ներքոյ իւրում, և սարս շատ բարձր է և միշտ ձիւ-
 նաթաւալ, և սառ սառ, քաղցրահամ աղբիւրակունք բըխդայ ի
 ծարպս սորայ, և գոյն գոյն ծախկունք հանդերձ կանանչայգեղ խո-
 տախառ, հոտ անուշ բուրելով զայն Աւլանդ սարէն: Նաև պատուական

22ա արծաթի մադանըն/ նոյն տեղս է որ կայ ծածկաբար մինչի այսօր:

⁵⁶ مرک میخواهی برو گیلان — պարսկերէն նշանակում է «մահ ևս ցանկանում, գնա Գիլան»:

⁵⁷ Սուննի մահմեդականները շիաներին (պարսիկներին ու աղբրեջանցիներին) 19-րդ դարում ևս շարունակում էին սեֆելիների օրոք ընդունված «կըզլբաշ» անունով կոչել:

⁵⁸ Մանր գծագիր հատակագիծ:

⁵⁹ Մանր գծագիր հատակագիծ:

⁶⁰ Այստեղ նույնպէս սխալմունք կա. Բանդար՝ նշանակում է նավահանգիստ, իսկ Ռաշտի մոտակա նավահանգիստը էնզելին էր, Ղազվինը ծովափնյա քաղաք չէ:

⁶¹ Սա ժողովրդական ստուգաբանություն է. Համադանը Միդիայի մայրաքաղաք էկրատանն է.

Եւ Համադան քաղաքիս ձեն է այսպէս որ տեսանես դիմաց⁶²: Եւ գետ իջանէ ի նոյն սարէն մերժ ի քաղաքին և ունի Համադան բազում գեղարէնք, և նոցին բնակեալքն երկրագործ և մըշակք, և միշտ առատ և լիութիւն, և բնակեալք քաղաքին սակաւ Հայք և մնացեալք մահմատականք: Եւ Համատանս ունի շատ բաղէրս մեծ մասն խաղողաբաղ: Բայց ձրմեռն մեծ, հօգն բարի, և ինքեանք շատ գեղեցիկ, բայց փոքր ինչ անսէր: Եւ տէրութիւնն Պարսիացոց:

Այս Համադանից ելից վեր գալով մինչի Ղում, այսինքն աւազոտ քաղաք: Այս Ղումս խին քաղաք է Պարսիացոց քաղաքումն⁶³, այժմս աւերակ է, փոքր մասն շէն է: Մերձ Ղումայ լեռն մի կայ, որ կոչին Գէդան Գեայլմազ այսինքն ով գնա յետ չգայ⁶⁴: Եւ Ղում քաղաքին առաջեւն գետ մի ընթանայ յերկար գնայ մինչի Թուրքմանայ մօտ: Եւ Ղումս է այս ձեւով⁶⁵: Քաղաքս է խիստ ջրայալակաս և տաք և հօգն դառն: Եւ բնակեալք ողջ մահմատականք, խիստ կոռչ և խլտրօղք քրիստոնէից և տեսլեամբն տըգեղ և բառիւ պարսից խօսեն ամենայն վարքովն Պարսոցաց և երկիրն խիստ աւաղոտ, որ է ղում⁶⁶:

22բ //Ղաջառ Ֆաթալի շահին թախտն է հաստատեալ Թէրան քաղաքումն: Այս Թէրան քաղաքս է Պարսիացոց քաղաքումն⁶⁷ և ի ներքոյ Մազանդրանայ սարին: Եւ այս սարս է միշտ ձիւնաթաւալ նման Աւլանդ դաղին: Շատ գետեր, շատ դանադան աղբիւրք, որոգեալ իջանին ի սարէս, բայց քաղաքն ոչ հասանին: Քաղաքս է գեղեցկաշէն և երկու տակ պարսպօք պատեալ, և բերդն է քաղաքին այս ձեւովն, որպէս տեսանես⁶⁸: Եւ առն⁶⁹ ի մէջ քաղաքին: Եւ քաղաքս բազում մարդոք մեծամեծ յիշխանօք, զօրօք և զօրագլխօք: Եւ Թէրանս ունի շատ բաղար, մեծամեծ բարվասրէք, մեծամեծ վաճառականք կան ի ամենայն աշխարաց և բերեն ակունս պատվականս և այլ մեծագին ղումաշս վաճառեն աստ: Եւ Ֆաթալի շահս ունի բազում ուստերս և դստերս, և յինքն հարուստ: Եւ քաղաքիս բնակեալքն մահմատականք, բառով և ըսգեստով և ամենայն վարօք նման Պարսիացոց:

23ա Կան ևս փոքր քրիստոնեայք Հայք և Վրացիք և առաջի շային սիրելի գործակալք՝ այսինքն Թօփչի-բաշիք⁷⁰ և սիրով ազգասէր: Այս Թէրանս մերձ քաղաքին բաղ և բաղաթ շատ շունի, բայց փոքր ինչ հեռի բաղստան շատ: Եւ հօգն Թէրանայ դառն է, և հաւան տաք: Եւ Թէրանայ մարդն արի, ինքեանքն սլճնասէրք: Եւ է հեռագուն յիշեալ Ղումից յինգ աւուր ճանապարհ:

62 Մանր գծագիր հատակագիծ:

63 Պետք է լինի «աշխարհումն»:

64 Այստեղ աստղանիշ է դրված և այլ ձեռագրով լուսանցքում ավելացրած է: «Պարսկերեն կոչի Ջանդամի Դարայ, մտողն ի սա այլևս ոչ յետս դառնայ, մոլորեալ կորեանք»:

65 Մանր գծագիր հատակագիծ: Ղումից հոսում է Ար-և Անարբար գետը, որը միանալով Կա-բա-սուին, թափվում է Դարյաշե-յե նամաք լիճը:

66 قۇم — պարսկ. ավազ:

67 Կարդա «աշխարհումն»:

68 Մանր գծագիր հատակագիծ:

69 شير — միջնաբերդ:

70 Թնդանոթաձիգ զինվորականներ:

- Դարձեալ լայնատարած դաշտովն ի Քաշան, եօթն աւուր ճանապար է: Բայց այս դաշտն անմարդաբնակ, ահ և երկուղ շատ ի կողմանէ Թուրքմանին: Քաշան քաղաքն է ի ներքոյ Ղօռու սարին և է այս ձևովն որ տեսանես ի դիմաց⁷¹: Այս Քաշանս գետ և աղբիւր ոչ ունի, բայց ջրհօր և քարիղ՝ շատ: Ունի Քաշանս գեղեցիք քաղաքս, ճարտար արվեստաւորս, գեղեցիք զումաշեղէն ելանէ տեղէս: Եւ բնակեալք քաղաքին մահմատականք և սակաւ երրայեցիք: Քաղաքին հօգն շատ դառն է, բայց ինքեանքն յոյժ գեղեցիք: Բառիւ եւ ըս-
- 23բ գետօք և ամենայն վարօք նման Պարսիացոց: || Աստից ելից դալով մինչ ի Թագաւորանիստ մայրաքաղաքն Ըսպահան շորս աւուր ճանապար է: Եւ Ըսպահան քաղաքն է ի աշխարհս Պարսիացոց և լայնութիւն և ձիւքսն կը լինի շրջակայելով իբրեւ սահաթ կամ ժամս տասնութերկու, և ձե քաղաքիս տեսանես որպէս դիմաց⁷², նախ գերեզմանատունն Հայոց, երկրորդ Զուղայ, երրորդ գետն ի մէջ Զուղայ և Ըսպահանու, չորրորդ Ըսպահան քաղաքն: Բայց թէպէտ շատ զովասանութեան արժանի է, բայց ես մանրամասնաբար չիշատակելն աշխատանք համարեցի ընթերցողաց: Եւ քաղաքիս և Զուղայու ունի բազում բաղեր և մեծամեծ հնոց ծառք: Եւս ունի Թագաւորական սլալատն և Թախտն Շահապասի և գեղեցիկ Զարբաղն և մարմարաշէն զահոսն և լայնատարած քաղաքանին, կամ քարվասրէքն, կամ ճարտար արեստաւորքն, սլատվական զումաշքն, մե-
- 24ա ծամեծ վաճառկանք|| և Ըսպահանայ բնակեալքն են մահմատականք, սակաւ երրայեցիք և կրակապա[շ]տ դաւրոք⁷³, բովանտակն բառով եւ սգեստով և ամենայն վարիւր Պարսիացոց, գեղեցկութեամբ միջակօրէն, նոյնպէս և հօգն միջակօրէն և թշնամի բրիտոնէից, բնութեամբ նենգաւորք:
- Դարձեալ պատմեմք նոր Զուղայու որսխութիւնն: Եւ այս Զուղայ բովանտակ գետին ի ժամանակս առաջի Շահապասին, յորժամ շվեցան աղզս Հայոց հզօր զօրութեամբ ի Շահապասէ և ի Հայաստան աշխարհէ եկան Ըսպահան և ապայ գնեցին ըզտեղս ի Շահապասէն և ծախս առին ի նմանէ Հին Զուղայեցիք, և անուն տեղոյս կոչեցին նոր Զուղայ, և բնակեցան ի աստ, որով շինեցին եկեղեցիք, վանք, որ կոչեցին (սուրբ Յովսէփ Յարեմաթացու աշն կայ յիշեալ վանքումս) Ամենափրկչի վանք: Եւ ունի սուրբ վանքս առաջնորդ ընդ վարդապետօք, կայ և մնայ հաստատունս: Ունէ և Զուղայ բազում բաղէրս և բնակեալք տեղոյս յառաջնումն բովանտակն ի աղզս Հայոց էին, և շատ բազմութիւն, բայց գնալով նվաղեցան, որ ի բսան
- 24բ մասիցն մին մասն հաղիւ մնացին, առ այս|| պատճառի այժմուս մահմատականն եւ կան բնակաց: Ինչ և իցէ, եթէ հառաջէն Զուղայեցիք մերազնէիքն, և եթէ նոր ներկայէնս հաւատով արի, սիրութեամբ սիրով, զղածք, ողորմած, բարեսիրտ և մշտապէս օգնական և օգնիչ տնանկաց, բայց վասն Պարսիացոց շարութենիցն բնակեալքն

71 Մանր գծագիր հատակագիծ:

72 Մանր գծագիր հատակագիծ, նկ. 1 (6):

73 گبر — զրադաշտական:

Զուղայուն կարողութեան դուլմաթից պակաս, զոր տէր աստուած մխիթարելով պաշտպանիցէ նոցա:

Սպահանայ ելից վայր գալով մինչի Շիրազ տասներկու աւուր ճանապարհ է, և այս ճանապարհս վերայ դալայ⁷⁴ մի է, անուն նորա Եղգրխաստ, ահա աստ վերջանայ Արաղըստան և մտանէ Զանդի երկիրն⁷⁵ և Շիրազ քաղաքն, և քաղաքս էլ կայ ի մէջ դաշտին, և գետ մի ընթանայ առաջովն քաղաքին և երթայ անկանէ դաշտն, բայց երբեմն ցամաքի և անձրեւային ժամանակումն բազմանայ և քաղաքացիք ջրհորի ջուր խրմեն: Եւ ունի Շիրազ բազում բաղէրս և բազում դաւառս և գեղեցիք հօղս և ի շորից կողմից սորին գեղարէնք
 25ա էն, բազում||թամսպարու ելանէ, և ունի լեառն մի որ կոչին Խօյլար, դարմանալի ինքնաբուս խաղող ելանէ և լինի անոշ գինի: Նաև լեառն մի կայ, որ բրժըշկական մոմիայ ելանէ, դարձեալ լեառն մի կայ, սարի ղօշ⁷⁶ լինի տեղն, և ղօշ մի կայ ի մէջ նոցայ մեծ և լրդար փանդարն⁷⁷ նորայ անդամն է: Եւ Շիրազ ունի գեղեցիք շինուածք, քաղաքս, քարվայսրայս, վաճառականս, մանավանդ Քերիմ խանի շինած վանտակեալ նաշխով արքունական պալատն և գեղեցիք բաղն նորին, բազում մարմարիայ քարինքն Ղաջաոն⁷⁸ տարաւ, և քաղաքիս բնակեալքն մահմատականք են, սակաւ քրիստոնեայք եւ Եբրահեցոց աղգէն, այսինքն ջրհում և փոքր Գաբըռ կան բնակած, Հնդու ընդ նոցայ, որ գոն սորայ վաճառականք: Եւ Շիրազցիք, բաց ի մերազնէիցն, ամենայնքն բառիւ և զգեստիւ երկայն և ամենայն վարուք նրման Պարսիացոց և ինքեանք շատ գեղեցիք: Եւ քաղաքն է Շիրազու այս կերպն որպէս տեսանես ի դիմաց⁷⁹: Եւ Շիրազայ մինչ Բանդար Բուշեռ ինն աւուր ճանապարհ է, և ճանապարհի վերայ
 25բ կայ|| գեղայքաղաք մի որոյ անունն կոչին Քաղուան⁸⁰, վաղնջոց քաղաք է եղած, այժմ աւերակ է, փոքր ինչ շէն է բնակեալքն մահմատականք են և Եբրահեցիք: Եւ յիշեալ ճանապարհս խիստ լեռնաինք, դժվարազնաց և քարակապ և երկուղալից աւազակաբնակ ճանապարհ է: Եւ յիշեալ Բանդարբուշեռ նոր քաղաք է ի եզր ծովուն Պարսիացոց, ահա այս ձևովն⁸¹, որպէս տեսանես, և ունի ջրհորհ, բաղ և այգիք ոչ գոյ, բայց ծառք արմաւենի փոքր ի շատէ, այսինքն խտրմայի⁸²: Բանդար Բուշեռս է տեղի վաճառականաց և նաւագնացք որ թէ ի Հնդկաց ծովէն կամ այլ նաւ գոն տեղս և բերեն ապրանք բազում, վաճառեն և տանեն ընդհանիր քաղաքս Պարս-

74 قله — բերդ:

75 Ֆարս նահանգն է, որ զաշարներից առաջ տիրում էին Զենդ Քյարիմիանն ու նրա հաջորդները:

76 Քարայծ:

77 پانزهر կամ یازهر — դեղաթափ, հակաթոշ:

78 Խոսքը Աղա-Մուհամմադ խանի մասին է:

79 Մանր գծագիր հատակագիծ:

80 Քաղուան, Շիրազից 90 կմ դեպի արևմուտք:

81 Մանր գծագիր հատակագիծ:

82 Լուսանցքում նկարված է արմավենի:

էացոց: Բայց Քուրդ⁸³ ազգէն վաճառականք բազում և մեր ազգէն սակաւ պարոնիր: Եւ համէն բարի, բայց շատ շոք և տաք: Եւ քաղաքն հանդերձ դաշտովն մասսոտ աւազոտ և Ինկլիացոց պալիօղ կայ տեղս նստած վասն Կումպանու⁸⁴ գործքն կատարելէ: Եւ փոքր Երրանցիք և կռապաշտք և այլ ազգից շատօնք քոռ ալսինքն կուր և պատկերօք տրգեղ և կլունջ⁸⁵: Եւ կերակուրք սոցայ ձուկն, ամրավ և այլ: Եւ ի ծովեղերաց ճանապարհն գնալով վերջանայ Պարսիացոց տէրութիւնէն մինչ Բլուչստան մերձ դէմ անդիան Մաշկատայ որ

26ա Բուշեռայ մինչ Բրլուչքստան ծովափն հանդիման Մաշկատայ/ճանապար է իբրեւ աւուրս քսան և մէկ: Այսքան առ ալս:

Այս Պարսիացոց ծովի մին կողմն ասէն ընդ արաբերէն բառ [Շաթլ] Արաբ, որ հեռի գոլով ի Պասրայ քաղաքէս, իբրեւ աւուրս երեք, և գնայ մինչ Լոասլ հադ, որ հեռի գոլով ի Մաշկատէ ինն աւուր: Եւ այս Պասրայ քաղաքս ունի բերթաշէն պարիսպս որ պարունակէ շրջագնացողութեամբ իբրեւ ժամս երկուսասան: Եւ քաղաքս է ի մէջ բերդիս և ի վաղնջոց հաստատեալ է և շինեցեալ ի Փուրթուրէշ ազգէ և ի բնէ է Արաբացոյ և այժմ ի ներքոյ տէրութեանն Օսմանցոց և կայ հաստատեալ ի վերայ գետին մեծին Եփրատայ, որ և Տիգրան⁸⁶ գետն ընդ սորայ միաւորեալ ընդ մերձ Պասրայու, գնայ անկանի ի ծովն Պարսիացոց: Եւ բնակեալք քաղաքիս մահմետական Արաբացիք, Երրանցիք և փոքր մերազնէիցն Հայոց: Եւ ունի տեղի բնակելոյ Ինկլէացոց, որ նստի անդ բանակատար որ կոչեն պալիօղ ի կողմանէ Կումպանու, և քաղաքս ընդ հովանեաւ իւր: Եւ ունի անթիւ ծառք արմաւենեաց⁸⁷ և ի տեղի վաճառականաց, և նաւահանգիստ որ է ընդհանուր ծովի կամ չորահինին քաղ[աք]աց, վաճառականաց առևտուրի տեղի, և կերպ առ կերպ ապրանք քաղաքս մտելէն ի աստէն տանեն ի քաղաքն Պարսիացոց, Հայոց և Հունաց կամ Երօփացոց: Եւ Պասրայ գնեն արմավենի խուրմայ և տանեն ի ծովէ

26բ ընդ այլ աշխարհք: //Եւ ունի ահագին դաշտ տարածեալ մինչի Հալսպ ալսինքն ի Բերիա⁸⁸: Եւ բովանդակ շօլումն գոյանայ աղ յինքնագոյ: Եւ բնակեալք սորին Արաբացիք, Երրանցիք յօթարեն և սիրեն ուտել անշափօրէն ձուկն և ամպրաւ որ է խուրմայ: Եւ է հիշխանութեամբ Օսմանցոյ, և Պասրայ մերձակայ ծովէս մինչ Մաշկատ ելանէ գեղեցիք և պատուական մարգարիտ, ազնիւ և մեծագին: Եւ Պասրայ քաղաքիս ձեն և կերպն մինչ ծովն Պարսիացոց և Արաբացոց Բ (2) կողմիցն լսելով գրեցի ի աւարտն Ռասլհադայ, որպէս վերն հիշատակեցի տես⁸⁹: Եւ հօդն Պասրու շատ դառն է:

⁸³ Քուրդ ասելով Տեր-Բաղդասարը այստեղ ի նկատի ունի Ֆարսի նահանգում բնակվող բախթիարիներին:

⁸⁴ Նկատի ունի Արևելյան հնդկական ընկերությունը:

⁸⁵ Թերևս կուլանջ (قولنج). որովայնային հիվանդություն, խիթ, colic:

⁸⁶ Պետք է լինի Տիգրիս:

⁸⁷ Աստղանիշ է գրված և լուսանցրում այլ ձեռագրով մատիտով ավելացրած է. «Ունի նուռն բնաիր, քուղ, բազում սերկեկի, բայց ոչ լաւ գինի»:

⁸⁸ Միջնադարում Հալեպը կոչվում էր նաև Բերիա:

⁸⁹ Մանր գծագիր հատակագիծ:

Բամեալ ազգն Արաբացոց թողումք ի Պասրայ: Այժմ դառնամ վերստին առ աշխարհն Պարսիացոց որ թողեալ էի այսինքն Եղդ: Այս Եղտա է ի նախկին քաղաք առաջին Պարսիացոց այսինքն կրակապաշտ: Եւ Եղդ քաղաքս է այժմ ի տէրութեանն Հիշեալ Ֆաթալի շահին: Քաղաքս է ի մէջ դաշտին, և միոյս կողմն է աւերակ և ջրապակաս և աւաղոտ, բայց ջրհօր և քարիղ՝ շատ: Եւ հօղն Եղդու դառն է, և բնակեալք քաղաքին մահմետականք և սակաւ կրակապաշտ, որ կոչին Գայրըր, և սակաւ Երրայեցիք: Ի ամէն ազգք ի սմայ

27ա համ||այնն Պարսիացոց խօսին, ըսգեստով և ամենայն վարօք Պարսիացոց: Եւ այս Եղտից պատուական գլխաոր ռանկ-ռանկ ղումաշեղէն⁹⁰ ելանէ: Եւ ճարտար արեստորք և գեղեցիք բազարս և առ և տուրս լինի տեղս: Եւ Եղտ քաղաքն է այս ձեովն⁹¹, և գետ ոչ գոյ ի սմայ, և բաղօրեայք սակաւ:

Գերահռչակ աշխարհն Խորասանայ, որ գոյ ի սմայ մեծամեծ քաղաքս որոց մինն է ի Հէրաթ: Յիշեալ Եղտոց մինչի Հէրաթս քառասուն աւուր ճանապարհ է: Թէպէտ Խորասան մեծ աշխար է և ունի բաղում քաղաքս՝ Մաշատ, Թուն, Թաբաս, և այլն, բայց մեր Հէրաթայ որպէսութիւնն պատմեցի: Հէրաթս է ի մէջ դաշտի, բաղում բաղէրով, և քաղաքիս ձեւն է այսպէս⁹²: Բնակեալք քաղաքին բովանտակն մահմետականք և սակաւ Երրայեցիք: Եւ ունի Հէրաթս քաղաքս, քարվասրաս, վաճառականս: Եւ հօղն քաղաքին միջակօրէն: Օգրէկ վաճառականքն կան տեղս, և մարդավաճառութուն շատ լինի տեղս:

Այս Հէրաթից մինչի Ղանդահար տասնհինգ աւուր ճանապարհ է կարավանի: Ղանդահարս է ի աշխարումն Խորասանայ: Առաջին

27բ Ղանդահարն աւերակ է: ||Այս քաղաքն Ահմատշահ Դուրանին⁹³ շինէց, և կոչեց անուն սորայ նոր Ղանդահար: Եւ քաղաքս է այս ձեւն⁹⁴: Եւ մերձ Ղանդահարայ գետ մի ընթանայ սաստիկ սրընթաց, անուն սորայ Արղանդի և փոքր հեռի ի քաղաքէս և սակաւ ինչ բողէրով: Եւ բնակեալք քաղաքին բովանտակն Աղվանք և տեսչեամբ յոյժ գեղեցիք և բառիւ աղվանի խօսին, և ըսգեստիւ նրման Օսմանցոց և ի վերայ ըսգեստացն իւրեանց, կամ ի մէջ տնէրի պատերին և ի վերայ սեանն կամ ի վերայ դռներուն և ի վերայ ամենայն իրացն խաշաձեւս + նկարեալ նաշխեն այս Աղվանքն, ասելով թէ մեր նախնեաց աւանդութիւնն է մինչև այսօր և մեր գործեմք⁹⁵ բայց

⁹⁰ Գույնդույն կտորեղեն:

⁹¹ Մանր գծազիր հատակազիծ:

⁹² Մանր գծազիր հատակազիծ:

⁹³ Հավանաբար ի նկատի ունի Գուրգանիների հարստության Միշին Ասիայի տիրակալներից Աբու-Սաիդի որդի՝ Ահմադ-Միրզային:

⁹⁴ Մանր գծազիր հատակազիծ:

⁹⁵ Այստեղ աստղանիշ է զրմած և լուսանցքում տարբեր ձեռագրով մանիշակագույն թանաքով ավելացված է. «Նույն խաշանշան արդէն ևս տեսանի ի թիկանց երկայնատար բանկոնի նոցին՝ որք վասն տուր և առի մնան ի Կալկաթա: Հնադէտք սոցին խոստովանին զինելութենէ նախնեաց կրօնիւ և հաւատով Քրիստոնեայ աղգաւ Հայ, և այս ստույգ իմն է, ըստ վկայելոյ մերումս հնոց պատմութեանց, որոց երբեմն տեսուչ Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոս, որ ի հնա

կրօնօք մահմատականք, զարմանք է որ խաշաձև նշան սիրեն, որ մինչ ի վերայ խմորին խաշակերայ քաշեն: Ոմանք ասեն հառաչ քրիստոնեայք են հղած, բայց այժմ մահմատականք և ներհակ և հակառակ ի քրիստոնէից: Եւ հօղն Ղանդահարի շատ լաւ է և իւրեանց թախտն թագաւորական նախ տեղս այ հղած և այժմ ի Քարօլ:

- Սաստիկ ձրմեռնամեծ քաղաքն Քարօլ, որ է առաջի դուռն Հնդստանայ: Հիշեալ Ղանդահարից մինչ ի Քարօլ տասներկու աւուր ճանապարհ է, բայց ի մէջ ճանապարհս բնակեալքն գող, աւաղակ, մարդածախ և մարդայւրպան, և անուն սոցայ կոչին Աղվան: Եւ
- 28ա զեօղաքաղաք/մի կայ ի վերայ ճանապարհիս, անուն սորայ կոչին Ղազնի⁹⁶: Այս Ղազնիս ունի բազում բաղէքս, զեօղէքս, և միշտ լիութիւն և առատութիւն. բայց բնակեալքն գող աւաղակ: Նոյն ճանապարհս վերայ ձիւնաթաւալ լեռն մի է, անուն նորին կոչին Քալաթ: Այս Քալաթ լեռքս ձրմեռնային ժամանակին ձուն կապէ բղճանապարհս, որ ոչ լինի երթեկութիւն, նեղ և անցուկ է, և տեղս արձան քար մի անկեալ կայ, և գրեալ ի սմայ այսպէս՝ թէ ահայ Խորասանայ աշխարհն վերջացաւ և ապայ մտանէ ի Հնդկաստանայ հողն: Եւ այս Քարօլս է թագաւորանիստ մայրաքաղաք ի մէջ երկու սարի, և քաղաքի յառաջն է լայնատարած դաշտ: Եւ այս երկու լեռքն կան ի վերայ հովանի քաղաքիս: Եւ սպիտակ պարիսպ է քաշած վաղնջոց թագաւորաց ի ծարփս նոյն լեռանց, որ այս է պարիսպն քաղաքին, և շրջապատի իբրեւ ժամս երկուտասան, և նաղրշահի թախտն կառուցեալ ի վերայ զազաթս սարին: Եւ սարի քարն ոսկանըման և արծաթանման փայլին, զինչ լինելն ոչ ճանաչին բնակեալքն յայսմիկ: Եւ երկրի խողն շօրանփին և զետինն աղի նման սպիտակ լինի,
- 28բ և տեղի հողն մինչի աղբ չըծքին արտ ոչ բուսանի/ի: Եւ Քարօլայ դէմ հանդիման բարձրաբերձ սար մի է, միշտ ձունոտ, որ մարդ ամենեկին կարող չի ելանել այս սարն: Եւ անուն նորին ասեն Հընդուքօշ: Այսպէս կը պատմեն, թէ քառասուն Հնդու մարդ ելան այս սարս վեց ամիս ճանապար գնացին սարովն, կոտորվեցան, և սոցայ մինն կենդանի մնալով դուս եկաւ Շահջանապատ, առ այս աղագաւ, Հնդուքօշ կոչին ի պարսերէն⁹⁷: Եւ սարումն զանազան անձինք կան որ նոցայ Քաֆրի ասեն, բայց սորայ յորժամ այլ ազգ տեսանեն սպանանեն, և արի և նետածիք ուրեանց շատուածն այն նետ և յաղեղն պաշտեն, զիր և օրէնք շունին, մինչև մարդ չըսպանանեն, ոչ ամուսնանան, և կանայքս իւրեանց փոխին ի յիտ միմիանց, և ինքեանք զեղեցիք տեսլեամբ, սպիտակ, և Քարօլացիք գողանան ըզմանկունքս սոցայ ծախեն կամ ծառայս առնեն: Եւ այս յիշեալ Քարօլս, անշափ բաղէքս, մեծ մասն խաղողի և թրթի: Քարօլուս մրքեղէնն անւանի է, վաճառականքն տանեն Հնդստան ծախեն: Եւ քաղաքն Քարօլայ է այս ձեն⁹⁸ նախ Բալասար, երկրորդ Քարօլ, երրորդ

ձիոյ շարաշար մահուամբ նահատակեալ, նաև եթէ հաւատարի աւանդութիւն է բազումք ի սոցունց հետեալ ի մէջ վասն պնդապահութեան ընդդէմ արձակութեան ըմպելոց թան:

⁹⁶ Ղազնին կամ Ղազնա, Ղազնավի թագաւորների մայրաքաղաքը 10—11-րդ դդ.:

⁹⁷ هند و کش — նշանակում է «հնդիկ սպանող»:

⁹⁸ Մանր գծագիր հատակագիծ, նկ. 1 (7):

Զվանշիրի դալան, շորրորդ Մուրադխի դալա, հինգերորդ ի վեր գոյ
 Օվշարի դալայն և գետն է ի մէջ Քարօլայ: Նաև Քարօլ ևս ունի միոյս
 29ա կողմն գետուն//երկու հատուկ տեղս, որ նա ևս Քարօլ է: Եւ գետս
 երթայ մինչ Փիշաւոր: Եւ ունի Քարօլս բազում բաղարս, բարվա-
 սրայք և բազմութեամբ ժողովրդօք և Քիշմիրու կամ Բուխարու վա-
 ճառականքն տեղս զան և մեծ առք ծախս լինի: Եւ Քարօլայ բնա-
 կեալքն մահմատականք, սակաւ երբանցիք: Քարօլու հօղն և ջուրն
 միջակօրէն: Եւ Բալասարումն կայ տասն տուն Հայոց, և զինաժա-
 խութեամբ ապրին, չքաորք և շատ հաւադով, թէպէտ յառաջ շատ
 ան եղեալ, բայց վասն անտէրութեան նվազացեալ այս քանի տունս
 է մնացել: Քարօլումս կան ի հնդու ազգէն մերծ ի յիսուն հազար
 տուն: Եւ Քարօլայ մինչ Փիշաւոր ճանապար է իրրեւաւորս տասներ-
 կու:

Պատմութիւն Փիշաւոր քաղաքին: Նախ Քարօլից վայր գալով
 մերծ ի Գ (3) աւուր զեղ մի է անունն նորայ Գանդրմակ: Յորժամ
 հասայ դայս Գանդրմակս, Աբրամ խանի որդի Միր Աւզալ խանն,
 զամենայն զոր ինչ ունէի, թէ փող, կամ ոսկէ և արծաթէ զարդ բո-
 վանդակն աւել քան հազար ուրին, զամենքն կողոպտէց և ինձ արար
 մերկ ի մօրէ, որ քանիցս անգամ կամեցաւ և ինձ սպանել, բայց միջ-
 նորդութեամբ սրբալոյս մեռոնին փրկվեցայ: Եւ տեղէս վայր գալով
 ի վերայ Խէհրար սարիցն առ Փիշաւորս: Եւ Փիշաւորս ի աշխարումն
 29բ Հնդկաց// և ի մէջ լայնատարած դաշտի, և է այս ձևովն⁹⁶ և ունի
 սակաւ ծառաբաղս և շատ շաքարեղէզս ունի, այսինքն շաքարդա-
 միշ: Եւ բնակեալք քաղաքին Հնդու և փոքր մահմատականք, գառշ
 և սէվաղէմք տեսլեամբք: Հօղն խիստ դառն և տաք, միշտ հիվան-
 դութիւն և մահ: Եւ սոքայ բնութեամբ կրօնիւք նրման Հնդկաց, ստա-
 խօսք և խաբերայք:

Այս Փիշաւորից մինչ կայհօռ քսան աւուր ճանապար է, և ի մէջ
 ճանապարհիս բազում կռապաշտի գաւառս, զեղարէնքս կամ զե-
 դաքաղաքս, և մեծամեծ գետս կան, որ նաւակով անցանին մարդիք
 և անասունք, որոց գետի առաջինն Աթաք ասին: Աստ վերջանայ
 Աղվանի տէրութիւնն և մտանէ Սըբի տէրութիւնն: Այս Աթաք մեծ
 գետս իջանէ յիշեալ Հնդուքօշ լեռոնէն: Եւ նա ևս այս Սըբի քաղաքա-
 նին կոչին Փանջար այսինքն խինդ ջուր կամ գետ, և այս մեծ գետն
 գնալով ի Քռաշին գետն և անդ անկանի ի ծովս Հնդկաց կամ Ուլ-
 կիանոս: Եւ այս կահօռս է Հնդկաց աշխարումն, Փանջար կոչեցեալ
 Սըբի տէրութեանումն, է զատ մեծ քաղաք, որ Պարսերէն կասեն Ըս-
 պահան նէսպը ջահան, էգէր կահօռ նաբաշէդ¹⁰⁰: Բայց այժմս ըստ
 30ա մեծի մասին աւերակ այ, և գետ մի ի հառաջն//ընթանայ: Եւ ունի ի
 սմայ բազում ամպի ծառս որ սորայ պտուղն բաղդ[ը] է և բարէհամ

⁹⁹ Մանր գծագիր հատակագիծ:

¹⁰⁰ اصفهان نصف جهان اگر لاهور نباشد — Մարահանր աշխարհի կէսն է՝ եթե կահօռը
 չլինի:

որ կոչին այս պտղիս ամպ¹⁰¹: Եւ Լահօռայ բնակեալքն Հնդու են և մահ-
մետականք: Եւ հօղն Լահօռայ չէ բարի: Եւ տեսլեամբ դարշ և սեայ-
յերես, մերկ և տկլոր: Եւ ձեւովս է¹⁰²:

Բամիբ ազգն կռապաշտից, որ բնակեալք են նոյն Փանջաւի
երկրումն, այսինքն Ամբարսար. և է այս ձևս, նախ բերդն ապայ
քաղաքն¹⁰³: Տեղս գետ և բազստան ոչ գոյ: Եւ յիշեալ բերդս նորա-
կերտ, գեղեցիք և սպիտակ մարմարիամբ քարամբ շինեալ, զարմա-
նալի բերդս է ի մօտս քաղաքին: Ամբարսար է բազմութեամբ մար-
դօք և գեղեցիք բազարօք և ունի երկու բարցր բակիք¹⁰⁴: այսինքն
բօթխանէք¹⁰⁵, որ ի մի աւուր հեռաստանէ երեան և քաղաքն է հարուստ
և բնակեալքն միանգաման կռապաշտ, այսինքն Սիբ և ուրեանց թա-
քաւորի անունն Ըռընջիթ Սինկ: Եւ հօղն քաղաքիս լաւ է քան զԼա-
հօռ, և ամենայն աշխարի վաճառականք կան տեղս վասն քէշմիրու
և վասն առուծախսի: Եւ Ամպարսարու քաղաքին ոսկի արծաթ և
ջուարեղէնն շատ լինի: Եւ այս ամպարսարիցն մինչ ի Լուդիանայ,
չորս աւուր ճանապարհ է:

30բ // Է այս հիշեալ Լուդիանու ճանապարհն գետ մի մեծ, որ կոչեն
Սաարինչ և յեռի է Լուդիանուց իբրև ժամս Բ (2): Եւ աստ վերջանայ
հիշեալ կռապաշտ Ռընջիթ Սքի տէրութիւնն և մտանէ Ինկլէացոց
տէրութիւն: Եւ այս Լուդիանայս է փոքրիկ քաղաք, և հանդիման ունի
շաւի որ է բանակն Ինկլիզի զօրացն: Եւ երկիրս է խաղաղութիւն:
Եւ Լուդիանէս այ ի ձև դիմաց¹⁰⁶: Եւ յիշեալ Լուդիանէս բացի ամբի-
ծառս՝ այլ ոչ գոյ: Եւ ունի ջրհոս, և Ինկլիզի շինած ամուր բերդս:
Եւ այս Լուդիանուց մինչի Կոնալ եօթն աւուր ճանապարհ է:

Սայ, այս Կոնալս կայ ի Հնդկաց աշխարհումն ի ներքոյ յիշ-
խանութեան Ինկլիզի, ի մէջ լայնատարած դաշտի, և ունի փոքր քա-
ղաքս և դէմ հանդիման բանակն զօրացն Ինկլիզի: Եւ ունի փոքր
բերդս և է այս ձևն¹⁰⁷: Եւ բնակեալք սորին Քուրդ¹⁰⁸ և կռապաշտ:
Եւ շաւնումն կայ ի վաճառականաց մինն պարոն Փանօթի ի ազգէն
Հունաց և մինն պարոն Միքայէլ Բարսեղ Պասրայեցի ի ազգէն Հա-
յոց: Եւ ի շրջագայելն իմ ի Հնդկաց աշխարումն, անդ պատայեցայ

31ա վերոյ հիշեալ Պասրայեցի պարոն/ Միքայէլ Բարսեղի ի Կոնալ քա-
ղաքումն ի տանն նորայ, և շրջագայելով ի այգիս և բազս նորին տե-

101 Լուսանցրում թանաքով նկարած է ամպի ծառ և տպա այլ ձեռագրով հետևյալ ծանո-
թութիւնն է տրված. «Ի համօրէն պտուղս Հնդկաստանի ամբն ասի թաղուհի և յիրաւիս գտանի ի
տեսակս բազում, պտուղ քաղցրաւիշք, և խորժ և ցանկալի, նաև առատ յոյժ և ընտրելագոյն
եղանէ ի Մալղէ ասացեալ գաւառի պտուղ կորիզաւոր, կորիզն անպիտան, լինի երբեմն մեծու-
թեամբ փոքրադիր ունի, մինչ 200 մսխալ կշիռ տայ և դիրազնից: Ծառն ամբի պտղաբերէ
իբրև 2000 հատ, վաճառի հարիւրօք»:

102 Լուսանցրում քառանկյունի գծագիր հատակագիծ:

103 Մանր գծագիր հատակագիծ:

104 Համանարար պետք է լինի «բազինք»:

105 بٹخانہ — կռատուն:

106 Մանր գծագիր հատակագիծ:

107 Մանր գծագիր հատակագիծ, նկ. 1 (8):

108 Քուրդը այստեղ պետք է հասկանալ տուննի մահմեդական:

սայ ծառ որ ունէր զտերև իբրեւ կանգուն մի և շատ լայն¹⁰⁹ որ կոչէին ծառ քիլի, որ ի միջի ծառէս ծաղիք մին մեծ, որ ունէ ի միջի նորայ բառասուն երկու պտուղ¹¹⁰ որ ասէին քիլայ: Շատ հիացայ և ցանկացայ ըզձե ծառնուն բաշել, ապայ խորհեցայ թէ միայն մի ծառի կերպ բաշելն, ո՞ր հընար է, կամ ինչ օգուտ է, այլ ցանկացայ այս մասին, թէ զոր ինչ աշխարհ, կամ քաղաք, տեսած եմ, կամ շրջագայեալ եմ, նոցայ կերպն և ձևն կամ զշափ ճանապարհոն գրել և հայտնել վասն ճանապարհորդաց, ցանկացողաց, որ ի թւին քրիստոսի 1821: Հաղար ութն հարիւր քսան մէկ: Ի թւին Հայոց 1270: Հաղար երկուհարիւր հօթանասուն: Եւ ամսեանն Փետրվարի 2: Երկու: Հսկսայ գրել և աւարտեցի Մարտի 12-քին, և ելայ ի Կոնստանտնուպոլիս, զոր և տէր աստուածն աջողեսցէ: Ամէն:

- Շնորհիւ աստուծոյ յիլից դէպ առ Սարգսնայ քաղաքն: Եւ այս Սարգսնայ քաղաքն է ի աշխարհումն Հընդկած ի ներքոյ տէրութեան Ինկիլացուց և մերձ ի քաղաքն// Իմէրէթ մին կէս աւուր ճանապարհ է, և Կոնստանտնուպոլիս մինչի Սարգսնայ շորս աւուր ճանապարհ է: Այս Սարգսնայ քաղաքապետն ազնուհի տիկին կին մէկ խաթուն է և անունն նորա Բէկում Սմրովն Սհար, մեծ զարմանք է սորա ազնիւութիւնն որ յիսուն հաղար մարդի զխաւոր է, այսինքն տաս հաղար յետեակ թվանկչի¹¹¹ միշտապէս պատրաստ կան տէրութիւնումն թագաւորին, բայց ամենայն կերպ ծախն և ամսական խարջն յիշեալ Բէկում Սմրովն կոյ տայ¹¹²: Այլ և նոյն յիսուն հաղար հոգոյ հաց ու շորն յինքն կոյ տայ և մանաւանդ հանցաւորաց ճանապարհորդաց ողորմութիւն կոյ տայ և յինքն ինքնակալութեամբ և հրամանան իւր զօրօք քանիցս հանգամ պատերազմութիւն է արարեալ և հաղթեալ թըշնամուն: Քանի նշանաւոր քաղաք առեալ յիրաւի արժան է// յիշեալ Բէկում Սմրովն, նա և ամեն կերպով իւր պալատին կարքաւորութիւնն, նաև սաստիկ հրամանն իր, և գեղեցիկ շինվածութիւն տանն, իւր իշխանքն, իւր պալատին և կառավարութիւնն զօրք և զօրապետք հնազանդ կան առաջի նորա: Վազիր և նազիր ոսկի գաւազաններով, խոնհարեալ կարքով, շար ու շար կան, նաև իւր փեսայ Դէհս Կոնէլն, որ է կառավարիչ զօրածն

¹⁰⁹ Տողի արանքում, այլ ձեռագրով մատիտով ավելացված է «ուրեք ուրեք լինի ևս շորս կանգուն», իսկ լուսանցքում ծառի պատկերն է պտուղով:

¹¹⁰ Այստեղ աստղանիշ է դրված և լուսանցքում մատիտով, այլ ձեռագրով ավելացրած է. «զտանի ևս բազումս պտուղ ի Բթաւեայ քաղաքի, պտուղ սորայ հասանի մինչից հաղար, որում ասեն Պիսանդ Ստերու»:

¹¹¹ Հրացանակիր զինվոր:

¹¹² Արտաքին լուսանցքում նախորդ ծանոթագրոջի ձեռագրով հետևյալ ծանոթութիւնն է տրված:

«Սմրու Գաղիացի ջրպետ ամուսնացեալ ընդ հայուհւոյ, ընդ երկար ծառայէ իշխողին Սարգսնայ քաղաք, թէ անձնաշնորհութեամբ տեղապետին և թէ գանձիք տիրանայ սեպհականութեան կալուածոց մեծի ուր ինքն իշխանաբար կառավարի իբրև զմին գաւառապետ, պահէ վաշտ յատուկ, պատերազմէ և երբեմն ընդ մերձաւոր հակառակորդս: Ի մեռանիլն մնայ իշխանութիւն ի Բէկում անուանեալ կին իւրոյ, որ և կառավարէ զհարստութիւն առն: Ի մեռանիլն թողու զուտը մի ամուսնացեալ ընդ այլ ազգույ: Ի տիրապետել Անգլիացոց ասի տիրեալ և զհարստութիւն Բէկումի Սմրումայ ջրպետի»:

այսքան և ևս քան զայս առաւել սալթանաթս յինքնակամ ունի: Եւ յինքն Բէկում խանութն է ամաց 60-ից: Եւ կերպ քաղաքին է այսպէս¹¹³, և ունին բաղմութիւն ծառապաղ յայսինքն ամպի ծառք: Եւ այս յիշեալ ամպի ծառս ունի պըտուղս ի շափս խնծորի, և քաղցրահամ: Եւ բընակեալ Սարգհանայ իւրաքանչիւր աղղէն, այսինքն քրիստունեայ և մահմէտական և Հընդու աղղէն: Եւ յերկիրի հօթն քաղցր է և Հընդովի բառով խօսին և Հընդկացոյց հանդերձօլն և քաղաքս գետս և աղբուրս ոչ ունի, ջրհօր քաղում:

32բ // Որժամ ելայ Սարգհանայից առ ի Իմէրէթ կէս աւուր ճանապարհ է, և այս Իմէրէթս է ի աշխարհումն Հընդկաց, նոյն հրամանի ներքոյ, այսինքն Ինկլիեացոյց: Սա ևս է տեղն տաշտ: Գետս աղբուրս ոչ գոյ, բա[յ]ց պաղ, պաղաթս, ծառապաղս քաղում, և ունի Իմէրէթս մեծ զօրքս Ինկլեացոյց և մեծ բնակրս գեղեցկաշենս և զօրքն ամենայն պատրաստութեամբ իւրոյ գիւ և գիշեր կան ի պատրաստի միշտ, հանդերձ մեծամեծ զօրավարօվք և զօրագլխօվք և Իմէրէթս քաղաքս բընակ զօրաց ծեակերպ¹¹⁴: Ի սմայ ևս են բնակեալ աղղք քրիստունեայ, մահմէտական ու Հը[ն]դու: Եւ քաղաքիս հօթն է բարի. սա ևս ունի քաղում ծառայաղս և մեծ մասն ամպի: Եւ տէրութիւնն է հաստատ:

Իւրաքանչիւր քաղաքանին և գեղն, գեղաքաղաք, գավառն, լեռնայիքն և տաշտայիքն և անդառայիքն, եթէ Բոլուջն, եթէ Սենդն և եթէ Մօլթանն և եթէ Փանջապըն և եթէ Դաքանն և Չինափաթանն և եթէ Բանկալան և Մաջինայ աշխարհն և եթէ Շամիեայն և Հավայն, ծօվայինք և ցամաքայինքն, հեռաւորքն և մերձաւորքն շրջելօվ շրջեցայ և տեսայ և լսեցի և յիմացի և առայ ի միտս իւրքանչիւր յաւուրս շրջման եթէ ի վերայ ճանապարհին և եթէ քաղաքում օր աւուր զոր ինչ իրք մասին իւրու զարմանալի աջայիւրան բան կոյ տեսանէի կոյ գրէի թխդի մինչի վերջըն ժողովիցի ի մի ահա այս ծաղկաբաղ գրքոջս յայտ արարի և ճանապարհած շափս յիւրաքանչիւր տեղում գրեցի առ ի յիշատակի իմոյ, խնդրեմ ընթերթողածդ անմեղատիր լինիք գիս և ունթունելով որպէս նոր իմն համարիք, վասն զի հազիւ ի գլուխ եկն: Շրջելօվս քաղում վաստակեցայ ի ծերութիւն ժամանակիս, հազիւ գլուխ բերի, վասն ապակայն մանկանց

33բ մերոց, յիմանալ ի շափ ճանապարհաց որքանութիւն// քանի է: Քա[ն]դի սովորութիւն է ամենայն աղգաց քրիստունէից, եթէ Ինկլիդի և Ֆռանկղսի և Ռուսի և այլ որ զոր ինչ տեսանեն, եթէ ծօվում և եթէ ցամաքի, ամենայն աշխարհած որպէսութիւնն գրեն և տպին և պահեն վասն մանկանցն իւրեանց, վասն զի բանասցեն աշկ մանկունքն նոցա և ի բնու զարդնասցին և յիմասցեն որ տեսանեմք զիմաստութիւն նոցայ, ...ինչ և իցէ ոչ կամեմ երկարել իմաստութիւն նոցայ, վասն զի մեծ ամօթ և նախատիկ է վասն մեր, որ այնքան իմաստնացան չերմերանդութեամբ միշտ չեաւելօվ իմաստութեանն աշխարհիս, ըստացան ի ձեռս կարգալու և գրելու, և մեր

113 Մանր գծագիր հատակագիծ:

114 Մանր գծագիր հատակագիծ, նկ. 1 (9):

ամենևին նոցին շաղկաթն ոչ նախանձեմք, և ոչ ի միմիայն այսչափ աղաչեմ սիրելի [զ]գօնամէտ ընթերձողացդ, որ այս տեսրակս զոր Սաղկաքաղ կոչեսցի, աստուծով դուք լաւապէսն լուս ածէք քան զայս: Եւ ինձ անմեղադիր լինէք, լոման այրի կնոջն համարէք, որ և խնդրեմ տրեողէն և տացէ ծեղ իմաստութիւն Աստուծոյ Ամենայն:

34ա //Շահանշահ անուանեալ Շահնշին¹¹⁵ և թագաւորանիստ մայրաքաղաքն Դիլլի Շահջանապատ յիշեալ Իմէրէթից երկոյ աւուր ճանապարհ է, և ի մէջ ճանապարհին Դիլլու և Իմէրէթայ կայ երկոյ անուանելի քաղաք, այսինքն Մուրադնիկար և Փարոխնիկար: Եւ այս Դիլլի Ջհանապատս է Հնդստանայ աշխարհումն հին քաղաք: Այս է Հնդստանայ մեծ քաղաքն թագաւորանիստ մայրաքաղաքըն: Բա[յ]ց ի թիվին թարիզին... 1800-ին Ինկիլեացուց, ազդըն տիրել է բոլոր Հնդստանայ աշխարհն մինչի յիշեալ Սինկ թագաւորին աշխարհըն այսինքն Փանշար կոչեցեալ երկիրն: Մինչի Ինկիլիզն տիրելին Հնդստանայ աշխարհն մինչի այժմս, որ այս թիվն 20 տարի հանցաւ: Եւ այս Դիլլի Շահիջահանապատս մեծ և լայնատարած քաղաք է զարմանաշէն, նախշանկար, բարձրաբերձ, զօմաթաշէն¹¹⁶ և զանազան

34բ ազդի ազդի պատկերքով յօրինեալ և քանտակեալ շինեալ/ըսպիտակ մարմարեայ բարամբ, եթէ վերնատ[ն]էրն կամ նիրքնատներ, գեղեցիկ, շարուշար քօշանէրն և նոյնպէս և պաղարն: Մանաւանդ բոլոր աշխարհիս վաճառականն զան Շահջհանապատ ծախին և գնին միշտապէս, և կայ Շահջհանապատ ճարտար արհեստաւորք և շատ աջաչիրայն¹¹⁷ զանազան արհեստաւորք ելանին տեղէն՝ այլ աշխարհ: Ունի և Շահջհանապատ արքայեայնիստ ամուր բերթս, որ միայն ինքն և որդիքն իուր և որդոյց որդիքն և կանայքն, աղախնիայնքն, իուրայիքն բերթումն նստին, այսինքն արք կոչին պալատ թագաւորին և տեղոջն թախտ թագաւորած առաջնոց զարմանաշէն, գեղեցիկ նկարեալ, նախշեալ նաւ: Բայց այժմս նոյն թախտն և տէրութիւնն է քրիստոնէից, այսինքն Ինկիլիզի ազդին: Ունի և Շահջհանապատ մեծ

35ա զետս որ ընթանայ առաջնն քաղաքին և անունն/ Ջմնայ, որ երթալով երթայ անկանի օվկիանոս ծովն: Եւ անհամար ազդ հեթանոսած և թէ մահմէտական և թէ կուրապաշտ բազմութիւն խաժամութ, խառնաճաղանճ ազգք էն Շահջհանապատ, որ ամէնն հընդումի խօսին նաւ պատմութեանն հընդկածոցուց օրինաց կան և ազգ առսպէլած սև սև և մերկ և կարշատես իբրեւս կապիկ, այսինքն մէմուն և կարշ հօտ ելանէ ի նոցանէ և սրոտ և անբրժշկելի ցաւոց, որ աստուած հեոի արատցէ ամենայն հաւատացելոց քրիստոնէիցն, որ շատոց քրիստոնէից է պատահեալ ի Հընդկած աշխարհումն, որ շարն սատանայն խափել այ, ձգել ի շարութիւն անմեղ գառանց մերոց այսպէս գառն կսկծանաց միջ, և միշտ յետեւելով շաղախեալ և խառնակեալ ընդ այնպիսեաց պորոտեալ կանացն, մինչ որ և իուրեանք նոյն ցաւին տիրացեալ և մնացեալ ի մէջ մորմորման և հեռման կսկծման թարա-

115 شاه نشين — թագաւորանիստ:

116 Կարգալ զմրեթաշէն:

117 عجایب — զարմանալի:

- խալի ցաւի և խոցի, որ պարսէրէն ասեն աթաշակ¹¹⁸, այսպինքն ան-
 35բ րժշկէլի ցաւ. ||մնան այնպէս հեռման մինչի նոյն ցաւովն վերջանան
 կորնչին ի հատակս դժոխոց ի փառս սատանային և հրեշտակաց
 նորա: Եւ իուրեանց դառն աշխատանքն զոր դառնութեամբ աշխա-
 տեալ են այսպէս հեռաւոր դար և օտար և տարտարոս գայժ և կրակ
 աշխարհումն ժողովեալ ըստածուած ժանկն մնայ այլակրօն ազանց:
 Թողին այլազգաց և յինքեանքն մեռանեն կորուստ և աննշան տեղոջ
 առանց բահանայ, առանց սրբութիւն և առանց բրիստունեա վաղ-
 ճանեն մնան դարիպ և կարօտ իուր ընդանեացն: Եւ այս որոյ աղա-
 դաւ լինեն, յաղագս այն, որ խառնակեն և շաղախեն ընդ այլ ու
 այլ խոցոտեալ սե սե և կարշելի կանաց Հընդկացոյց: Եւ այս ոչ թէ
 միայն քրիստունեայ ազգէն է պատահեալ այլ ամենայն ազգաց:
 36ա ||Գարձեալ բոլոր Հընդստանայ աշխարհն միշտ տակ և կայժ, շոք և
 ջրապակաս, յերկիրն շոր, անխոտ և հողն աւաղ և բոլորն դաշտ և
 լօլ, շատ ծառն ամպի ծառ: Եւ յերկրի մարդն է զայիֆ¹¹⁹ և լղար:
 Թէ կանայք և թէ արանք, մեծ և փոքրն, բաց և անամօթ, անամանշ
 և անըղգամ: Եւ Հընդու ազգն իուրեանց մեռեալն որն կրակի այրին,
 ոմն գազանի ուտացուցանեն, ոմն ջոյրն ձգեն, նաև սաղսաղ¹²⁰
 մարդիքն ընդ մեռելին այրին: Նաև հաւատըն նոցա է այսպիս,
 ոմն քար պաշտեն, ոմն հող պաշտեն, ոմն ջոյր պաշտեն, ոմն խոտ
 պաշտեն, ոմն ծառ պաշտեն, ոմն ծօլն պաշտեն, ոմն քաղցր գետըն
 պաշտեն, ասելով տրախտի գետն է, ոմն կօլ պաշտեն, ոմն հզն
 պաշտեն, և քարէն հզն շինեն և պաշտեն, ոմն ծեր մարդոյ պաշ-
 տեն, նաև ոմն յերկինք պաշտէն, ոմն արէգակն, ոմն լոյսինն, ոմն
 ազտխապաշտ, ոմն արևն, ոմն անծրևն, ոմն ամպն, ոմն արծաթ,
 ոմն ոսկի, ոմն ջաւահիրն: Եւ այսպէս կերպ կերպ ձեռագործս և
 36բ արարածս պաշտեն Հընդստան: ||Նաև Հընդստանայ աշխարհումն
 գայ գետք մեծամեծ: Եւ Հընդստան աշխարհումն շորս ամիս ան-
 դատար դիւ և գիշեր անծրև կայ, պարասաթ ասեն անծրելին: Ահա
 Շահջհանապատայ քաղաքի և բերթի ձեն տես¹²¹: Տեղէս մինչի Ապ-
 կարապատ¹²² եօթն աւուր ճանապարհ է:

է Ապակարապատ Ապկար թագաւորին շինած քաղաք, որ ի
 նախնեաց հին ժամանակին այս Ապկար¹²³ թագաւորս յառաջ էր
 թագաւոր շահանշահ քաղաքին Շահջհանապատայ: Սայ փախստա-
 կան լինելով ի ձեռս վաղիրին իուրոյ, քանզի կամէր վաղիրն թագա-
 ւորին սպանանել, վասն որոյ փախստական եկն Ակրայ և բընա-
 կեաց Ակրայ: Այնչափ եկին Ակրայ բնակեցին, եղև մայրաքաղաք,

118 آشك — վեներական ախտ (սուսանակ):

119 ضعيف — նվազ:

120 Ողջ-ողջ:

121 Մանր գծադիր հատակադիւծ, նկ. 1 (10):

122 Կարդա՝ Աքրարաբաղ:

123 Աքրար-շահ, մեծ մողոլի թագավորներից, որ 1556 թ. հաջորդեց իր հորը Հումայունին:
 Նրա օրոք Մեծ մողոլի թագավորութեան սահմանները ընդարձակվեցին, ընդգրկելով ամբողջ
 Հյուսիսային Հնդկաստանն ու Աֆղանստանի մեծ մասը. Աքրարը վախճանվել է 1605 թ.:

- և կոչեցին Ապկարապատ, իբրև Ապկար թագաւորն ավագ արար¹²⁴։
 Եւ Ապկարապատս է ի Հընդստան աշխարհումն, ի ներքոյ տէրու-
 37ա թեանն/| ինկլիացոց է։ Ապկարապատ մեծ և լայնատարած քա-
 ղաք է, բովանաւակ շինվածս քաղաքս քարաշէն, սպիտակ քարամբ
 նաշխեալ կանկնաշափ, արարեալ մարդի և անասնի և զազանին,
 թռչնոց, սողնոց, զեռնոց ևս ամենայն կենդանեաց պատկերքն քան-
 դակեալ, նկարեալ և օրինեալ ի վերա տան շինվացի, մանաւանդ
 զարմանաշէն բերթին։ Լայնութիւնն քաղաքին 8 ժամոյ ճանապարհ։
 Երկայնութիւնն 14 ժամոյ։ Եւ է Ապկարապատ ի յեղր նոյն յիշեալ
 Զմնայ գետին, որ գետն այնչափ մեծ է, որ նաւով հանցանին մարդ
 և անասունք։ Եւ ունի Ապկարապատս մէկ հիաշէն բերթ, որ ի շրջման
 իմ աշխարհս, այնպէս ամուր պերկ բերթ չէի տեսեալ։ Ինչ և իցէ
 պատմութիւնն նորա բազմազրութիւն կոյ լինէր, թողի ի բաց։ Նաև
 յիշեալ Զմնա գետս ընդ առաջնն քաղաքին երթելով երթայ անկանի
 օվկիանոս ծովն։ Ունի Ապկարապատ բազումութիւն ամպի ծառս։ Եւ
 37բ ունի Ապկարապատս/|չանի, այսինքն բանակըն զօրաց Ինկլիեա-
 ցոց։ Եւ ունի Ապկարապատ լեղեակի խոտ, լինի տեղն։ Եւ ունի
 Ապկարապատս բազում պաղարս, վաճառականս և վաճառատեղս։
 Բանակըն զօրացն Ինկլիեացոց։ Եւ քաղաքի բընակեալն ազգք քրիս-
 տունէից և հեթանոսած և մահմետականած։ Շէն վարդար¹²⁵ քա-
 ղաք է։ Նաև Ապկարապատ մէր քրիստունէից Հայոց ազգէն կան, այլ
 և տեղն մի պատրի է ելեալ ի ֆռանկաց կարբաւոր, որ առաջ էր
 մահմետական և մահմետականած օրէնքն դատող, այսինքն զազի,
 քարողող օրէնքն նոցայ։ Ահա այժմս շնորհիւն Քրիստոսի եղև քրիս-
 տունեայ և պատրի այսչինք տէրտէր։ Եւ շրջման ժամանակիս իմոյ
 ևս տեսայ Ապկարապատ, որ եղեալ էր վարժապետ մանկանց քրիս-
 տունէից, նաև քարողող հեթանոսաց։ Յայնժամ, որ կոյ քարոյղէր մահ-
 38ա մէտական օրէնքն/|, այժմս կոյ քարողէ քրիստունէից օրէնքն և
 հաւատն, այնչափ բապունի և վարժապետ է եղեալ, որ մէր օրէնքն
 և զմեզ կոյ քարողէ։ Որ յինքս տեսայ ի քաղաքն Ապկարապատ էր
 վարժապետ և քարողիչ յինքնապարտ և բարձր։ Անունն նորա Ավդըլ-
 մասհ։ Ունի թագաւորական ամսական խարջն իուր։ Շատ սիրեն
 քրիստունէքն, որ մեք տեսանելով ըզնայ փառաւորեմք զաստուածն
 կենդանին տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս և պահեցէ միշտ հաստատ և
 ուղիղ հաւատով մինչև ի կատարումն ժամանակին իուրոյ, ամէն։
 Եւ Ապկարապատս ունի զարմանալի և զարմանաշէն Թա-
 ճիկանճս անուն շինվածս գեղեցիկ։ Շատ բարձր զօմբաթաշէն։ Եւ
 Թաճնկանճս է յիշեալ Ապկար թագաւորին գերեզմանն և կնոջըն գե-
 38բ րեզմանն/| այսինքն տեղ և գերեզման թագաւորին և թագուհւոյն¹²⁶,

124 Շենացրեց, կառուցեց։

125 برقرار — կանգուն։

126 Խոսքը հայտնի Թաջմահալի մզկիթ-ղամբարանի մասին է, իսլամական հարտարապե-
 տության հրաշալիքներից մեկը։ Տեր-Բաղդասարը սխալվում է այն վերագրելով Աքբար-շահին։
 Այդ զամբարանը կառուցել է Շահ-Ջհանը (1628—1659) իր վաղամեռիկ կնոջ Նուր-Ջհանի կամ
 Նուր-Մահալի համար։ Հետագայում այնտեղ թաղվել է նաև ինքը՝ Շահ-Ջհանը։

- և այս այն Ասկար թագաւորն է որ յառաջ Դիլի Շահնամայատ էր թագաւոր, որ փախստական եղև ի ձեռս վաղիրին իւր Ակրայ, շինէց մայրաքաղաք և եղև մեծ թագաւոր անուանի և որ որդին սորայ էր Ըսկանդար թագաւորն, ոչ թէ Մակիտօնացին, այլ միուս Ըսկանդարն, որ յետ մահւան սորայ եղին գերեզմանին և ձեռն գերեզմանէն տուրսն թողին և միայն հինգ կաղ կտաւ կապեցին ի վերայ ձողոյն կանկնացրին ի գլուխս գերեզմանին ասելով Ըսկանդար ֆայթիշահն այսչափ ինչ տարաւ աշխարհէս: Եւ յետ սորայ մայրն թագաւորեցաւ միշոց ժամանակ: Նա և վերջացաւ և որդի չունէր Ըսկանդարն՝ թագաւորացուցանեն: Այնպէս ամայի մնաց մինչի ցայժամ: Վասնորոյ Ասկարապատ երկոյ զարմանալի տեղ կայ մէկն
- 39ա Թաճիկանճ և մէկն Ըսկանդարայ¹²⁷ և զոր յիշատակեցի: Նոյն ծեռօվն գրած է ի վերայ գերեզմանացն նոցայ, և արդ շինվածն նոցա է այսպէս: Նախ Թաճիկանճս բովանդակն մարմարեա քարամբ է շինեցեալ, ըսպիտակ իբրև թողխտ: Բարձր է որ երկոյ աւուրց ճանապարհէն կոյ երևի: Եւ ունի շորս մինարայ. մէկն երկոյ հարիւր աստիճանօվ բարձր, այսինքն լամբ կամ մարդիվանօվն¹²⁸: Նաև Թաճիկանճի եթէ գետինն եթէ պատըն և ամենայն մարմարեայ դաշած քարէրն մեծ զարմանք է: Քարէրն քանդակեալ է և այլ գոյն ակունք հաքցրել և ակունք պատուականք գոյն և գոյն եռանկ-եռանկ կարմիր, կանաչ, կապուտ, դիդին, զումրութի, շամանի, նարինջի, ծերանի, գուլկաղի, վարդի, սև, սպիտակ, ժանկառի, ոսկայքար, լաքի, աղիղի, սիլէմանի, լաճվարդի, եալմի, փիրուզաի, համանի, լալի, կաղութի և այլն գոյն առ գոյն ակունս պատուականս, ի մէջ ըսպիտակ մարմարեայ քարին հաքոյցարել որպէս զիր գրացի խաղաղցրակ, ևս առաւել ծաղկնէրն որ քարի մէջ կանկնացրել է: Վերջապէս հարիւրից մէկ գովասանականութիւնն ոչ կարեմ գրել, վասն զի մէկ մատի շափ տեղն մէկ հաղար ուրեալ փող է խարջվել, քանդի ջալահիր է բովանդակ շինվածն Թաճիկանճայ: Եւ յինքն է ի եղբր նոյն Զմնա գետին և քաղաքէն տուսն: Նաև նոյնպէս գովելի և Ըսկանդարեա է, բայց այժմս շնորհին Քրիստոսի քրիստոն(ն)եայ է բնակեալ նոյն տեղօջն, վասն որոյ գրեցի: Ահա Ապ-
- 40ա կարապատ քաղաքին և բերթին և Թաճիկանճայ ձեքըն և կերպն¹²⁹:

127 Տեր-Բաղդասարի տեղեկութիւնները Աբրար-շահի և նրա հաջորդների մասին խիստ ազդեցիկ լինելու և սխալ Ագրայի կամ Աբրարաբադի Իսթանբուլի և Կոնստանդնուպոլի արմարձանում է գտնվում Աբրար-շահի դամբարանը, որը նրա մահվանից հետո (1605) կառուցել է որդին՝ Նուր-Աղ-դին Զահեդիբը:

128 Կարդա՝ նարդիվան (نردبان) — սանդուխտ:

129 Մանր գծադիր հատակագիծ: Ներքևի լուսանցքում նույն գրիչը ավելացրել է. «...ինն լաք ինն հաղար ինն հարիւր իննսուն ինն ըռեալ է ծախեալ, այսինքն խարջել ի վերայ Թաճիկանճայ: Իսկ արտաքին լուսանցքում նախորդ էջերի ծանոթագրողը հետևյալ ծանոթութիւնն է տալիս. «Արդարև չէ անտեղի ասել թէ ի կիսագնդի աշխարհիս, սա միայն հրաշակերտ և հիասքանչ, ոչ ըստ դիցազնական գործոց որպիսի ճառին չէթեանց հրաշալիաց և ի բրգանց Եգիպտոսի, այլ ըստ Ֆիզիքական արուեստից յայտնելոց ի սմին, որոց ազգի ազգի նկարս նրբազնին ոչ բնական որակօվ պատշ[ա]ճեալ, այլ քանդակագործութեամբ և գեղեղմամբ գոյն զգոյն քարամբք և ակամբք պատուականօք, որպէս թէ պատկերահանի և ճարտար նկարիչ գեղօք և վրձինեօք բերեալ ի տիպ չէղութեան, ոչ միայն խողէն աչք տեսողաց, այլ և ապշին միտք, թէ այսչափ սքանչելիք վերելեալք լընձեմանէ բնութեան Թաջգանչ, ի մերումս մեկնի թագ դանձուց»:

||Շահչանապատից մինչ Ապկարապատ վեց աւուր ճանապարհ է¹³⁰:

Յանկացայ ելանել և տեսանել Փարուխապատ քաղաքն, այսինքն որ է Փարուխ թագաւորին շինեած քաղաքն: Սա և պայծառ քաղաք է ի աշխարհումն Հընդկաց: Ըստ բընակութեան մահմէտականաց և կռապաշտից: Սա և մեծ քաղաք է և դէմ անդիման շաւին, այսինքն բընակութիւն զօրացըն Ինկիլիզի և բանակըն օրդոյն¹³¹ իջեալ կայնամենայն պատրաստութեամբ զօրքն, նաև մեծամեծ զօրապետքն և զօրաւարաք և իւրեանց բընակութիւնն, գեղեցիք շինվածս ամենայն իր քաղաքավարութեամբ: Նաև Փարուխապատ քաղաքն ըստ բաւականին մեծ է: Հարուստ ճոթ ելանէ տեղէն: Եւ ունի Փարուխապատ գեղեցիկ պաղարքս, արհեստաւորքս և վաճառականս, մանաւանդ Քարուլու վաճառականս տեղն շատ դան, և ունի Փարուխապատ 40բ ||անշափ և անհամար ամպի ծառք որ կասին Փարուխապատ պաղէր կայ, որ մէկ պաղում մէկ լաք ծառ կայ, և դեռ ընթանայ բամակօվն քաղաքին, և դարիպ մարդին սիրեն Փարուխապատցէք: Օտարական շատ լինի տեղն: Եւ Փարուխապատ մարդն աղէկ է: Ահա Փարուխապատ քաղաքի և Ինկիլիզի շաւնի այս Յարիզարայ գետն ձեք¹³²:

Ի Գոյալիքէն մինչի Իշմիուր 10 յաւուր ճանապարհ է և Գոյալիք է ի աշխարհումն Հընդկաց և Դաքան կոչեցեալ գավառումն ի տէրութունումն Մարաթի և դատաւոր է Թօվլաթում Ռաջայն՝ նրման յիշեալ Ռնճիդ Սինկին, որ ի Լահօռ է բնակաց: Սայ ևս հաւատօվ կռապաշտ և Թօվլաթում մեծ Ռեա||ճաս ունի մեծ զօրքս պատերազմօղս, որ այլ ազգք ասեն լաշկար կամ զօշուն կամ փօվճ¹³³ այս կերպ կերպ անուանեն, և ունի Թօվլաթումն ընդիւ իուր պաւական աշխարհս քաղաքանիս գաւառանիս: Եւ յինքն յինքնազուլիս կառաւարի և միշտ շըրջի ընդ աշխարհս իուր զօրօքն իուրօք: Նաև մերազնէիցն պարնիք կայն Դօվլաթում Ռաջայի մօտըն մինչի յուսուն հոգիք զինորք: Եւ գըլխաւորըն սոցա է Աղայ Յակոբ Պետրոսն: Եւ այս յուսուն հոգին որ կան Դօվլաթում Ռաջայի մօտն, սոքայ ոմն հազարապետ, ոմն հինգ հազարապետ, ոմն տաս հազարապետ, ոմն քսան հազարապետ: Բայց յինքն պարոն Յակոբն ամենեցոյն զլխաւորն է և հրամանատույն: Եւ յինքն պարոն Յակոբ շատ հաւատօվք քրիստունեայ է և ողորմած¹³⁴:

130 Այս նախադասութիւնը գրված է բնագրից դուրս, վերի լուսանցքում:

131 Զորակայան:

132 Մանր գծագիր հատակագիծ:

133 Այս երեք տերմինները թեև որոշ իմաստային տարբերութիւններ ունեն, որ կարելի է թարգմանել զորամաս, բանակ, գունդ, սակայն այստեղ օգտագործված են ընդհանրապես խոշոր զորամիավորման իմաստով:

134 Նույն ծանոթագրողը էջի արտաքին և վերին լուսանցքում հետևյալ տեղեկութիւնն է հաղորդում Աղա Հակոբ Պետրոսի մասին. «Կօնէր (հաւանարար՝ colonel) Յակոբ Պետրոս, թէպէտ այր անհրահանգ, սակայն քաջ և արի ի պատերազմունս, զամս բազում ծառայեալ Դօվլաթումմա բաշի, տիրանայ մեծի համբաւոց և իշխանութեան, զորով սորա ջերմեռանդ յոյժ, գաղթականօք՝ ոմամբք ազգայնով կառուցանէ անդ ի Գուալիէր եկե-

- 41բ //Եւ այս Գոյալիւրս ունի բարձրաբերձ զարմանաշէն զոյացեալ բերթս մեծս թէպէտ նրման Շուշվայ բերթի՝ քարէն զոյացեալ է բայց փոքրիկ է բան զնայ: Երից ժամ շրջապատի և բարցրութիւնն մէկ ժամու ճանապարհ: Եւ ի մէջ բերթին կայ ջոյր աղբուր և ամենայն պէտս մարդկան: Նրման է Շուշվայ զալին. միայն ձեն ունի բերթս: Բնակութիւն, պաղս, ծառս, ամենայն ինչս և քաղաքն շուռ զուրեւն ի ներքոյ իւր: Եւ բերթն բարձր է, քաղաքն ցացր, և ի քաղաքին քարին որ բերթից փոքր ինչ ցացր լինի մի քարի յայլ կայ, այսինքն քարատակ, զայն տեղիցն մարդ մի ամենեկին մերկ դուրս կոյ գայ բարձր ձայնէ դիւ և գիշեր, որ ու ցէրէկ, միշտ հանապաղ ձայնէ միայն մի բան ասէ: Դէվուդա՛ս, Դէվուդա՛ս, Դէվուդա՛ս||: Եւ յինքն է ի ճակատ քէրծին անմարդագնաց տեղօջ: Եւ յինքն է հաւատօվ կուռքապաշտ, և այսպէս ամառն և ձմեռն աղաղակէ, անկեր և անխում և մերկ: Եւ լսելօվս լսեցի նորա ձայնն ի Գոյալիւր քաղաքումն: Բա[ն]ց ասեն թէ սա մեռեալ էր՝ կենդանացեալ է, որ շատոց վկայութեամբ է եղեալ: Դարձեալ Գոյալիւր քաղաքի և բերթի տընէրն միայնգամայն քարէ է, զեղեցիկ դաշած քարէր կառոցեալ լայն լայն, երկայն երկայն, ծաղկօք և պատկերօք զանազան թռչնոց, անասնոց, քանդակեալ, նկարեալ, օրինեալ, նախշեալ, զարմանալի վերնտընէրս կամ ներքնատընէրս: Եւ Գոյալիւրիս քաղաքին բընակեալքն Հընդու և մահմետական: Գոյալիւր շատ պաղ և այգիս և դետ և աղ-
- 42բ բուր ոչ գոյ, այլ ջրուհոր շատ: Եւ Գոյալիւր քաղաքի և բերթի|| ձեակերպն է¹³⁵: Մինչի Կամփուր շանիկին Ինկլիսացաց, տաս յաւուր ճանապարհ է: Կամփուր է մեծ բանակն և զօրքն Ինկլիսացոց զօրացն, գեղեցկաշէն, քաղում շինվաց ի յերկրումն Բանկալու, յեղրն Գանկայ գետին, այսինքն շորս գետէն մէկն, որ ի տրախտէն ոռոգանէ և պատէ աշխարհս: Եւ Հընդու աղզն պաշտին Գընկայ գետն և ի մէջ նորա լուացվեն և ասեն տրախտին գետն է սա, օվ ի սմայ լուացվի կերթայ տրախտըն: Եւ սա է Գեհօն, որ պատէ բոլոր աշխարհս և գայ դարձեալ անկանի օվկիանոս ծովն և սօվաւ նաւըն երթայ մինչ ի
- 43ա Կալկաթա: Այսպէս անուանի գետ է Գընկայս||: Դարձեալ Կամփուր քաղաքն շէն և պայծառ և աղալաթօվ¹³⁶, և տէրութիւնն հաստատ և ուղիղ: Եւ բնակեալք քաղաքին շատըն բրիստունեայ, փոքրն այլազգ: Եւ Ինկլիղի մեծամեծ իշխանքն, զօրապետքն, զօրաւորքն, ջնրալըն, եանարարն, միանգամայն ի միասին միշտապէս կայն պատրաստի:

ղեցի, ի Զուղայ վանաց տայ բերել քահանայ, հայրանայ այրեաց և որոց քաղմաց, զրօք առատանայ յէջմիածին, յերուսաղէմ և ի վանս և յանապատս կուսանաց Զուղայ: Յետ տիրապետութեան Անգլիացոց նսեմանայ շուք նորա, ցրտին համազգիք, մեռանի առանց թողլոյ զստացուածս մեծ: Հեղինէ այրի նորա զգոյս իւր մի հարիւր հազար ռուբի որոշէ տալ էջմիածնի, Երուսաղէմայ վանաց և կուսանոցի Զուղայ: Զկատարածն սորին կարդա «Հայելի փոքրիկ» մակագրեալ տետրակ տեառն Յովհաննու Խաչկեան, արարեալ և տպագրեալ ի Կալկաթա յամի տեառն 1859 թրես 21»:

¹³⁵ Մանր գծագիր հատակագիծ: Նկ. 1 (11):

¹³⁶ عداالت — արդարութիւն:

Եւ Գամփուռ քաղաքս առատ և լի ամենայն ինչ և ավատ¹³⁷: Եւ ահա Կամփուր քաղաքին ևս զօրաց տեղն և Գընկայ գետն ձևակերպն է տես¹³⁸: Կամփուր քաղաքէս մինչի թագաւորանիստ մայրաքաղաքն՝ Լաքնահօր երիզ աւուր ճանապարհ է:

Լաքնահօռ քաղաք է մեծ ևս անուանի, ի նախնեաց ժամանակին 43բ յորժամ Հընդկաց թագաւորն կոյ նստէր Շահնըշին քաղաքն/|Դիլի՝ Շահիջհանապատ, և Լաքնահօր կոյ նստէր նորայ վազիրն: Բայց հարստութեամբ և դովլաթով, եկամտութեամբ և բազումութեամբ ժողովրդոյցն և շատութիւն աշխարհածն և գավառածըն, և առատութիւնն յերկրին և լիութիւնն աշխարհին և ամենայն կերպով բարութիւնն յառաւել էր քան զթէ Շահջհանապատայ, յայսինքն Լաքնահօրըն հարուստ էր: Նմանապէս այժմ ժամանակիս Լաքնահօրն հարուստ և շէն այ քան զՇահջհանապատըն: Բայց թարիղումս¹³⁹ քրիստոնեայ տիրեալ է Շահիջհանապատն էլ և Լաքնահօրն էլ, ոչ միայն սորայ է տիրել Ինկիլացուց ազգն այլ բոլոր Հընդստանն է ի ձեռս քրիստոնէից որ և խնդրեմ մարդասէրն Աստուած հաստատ պահեսցէ ամէն¹⁴⁰:

44ա /|Դարձեալ Լաքնահօր քաղաքն լայնատարած. սա ևս ունի նաւագնաց գետս որ կոյ գնայ Կալկաթայ և ընթանայ քաղաքին քամակովն: Բայց յայնկուս գետոյն կայն ևս շինութիւն և գետի մէջ տեղն բարձր գեղեցիկ ամարաթ¹⁴¹ է շինած Նապապին, երանկ երանկ զանազան գոյնով նախշած, որ գրչով գրել չի լինել: Նաև Նապապին իւր նստում տեղն ոչ մի տեղ է կամ երկոյ, այլ տաս տեղ ամէն տունն տաս տաս ամարաթ է և կամենաս Նապապին քօշկի սարահիբն¹⁴² լիզով պատմես անկարելի է, միայն աչօք տեսանես: Եւ այլ 44բ Լաքնահօր քաղաքին գովասանութիւն շատ է, ևս հազարիցն/|մէկն գրեցի, քանզի ձանձրութիւն չի լինի ընթերձողածն: Եւ կասեն Լաքնահօռ քաղաքին լայնութիւնն չորեքտասան ժամ և երկայնութիւնն երկոյ յաւուր ճանապարհ է: Ես տեսանելով շատ է քան զասացն յորովյետև շինութիւն յերկրի առաւելանայ, օր յաւուր մեծանա և քաղաքն: Դարձեալ Լաքնահօր քաղաքն ունի անյեղըն և անթիվ և անհամար պաղարս, գութանս և ճարտար և հմուտ ուստայ արհեստաւորքս և զանազան ծաղկարարքս և նախշարարքս և պատկերահանքս և գեղեցիկ ոսկաթէլի և արծաթաթէլի արհեստաւորքս, զարմանա-

137 دبا — շեն:

138 Մանր գծագիր հատակագիծ:

139 Մույն թվականին:

140 Լուսանցքում նույն ծանոթագրողի կողմից. «Միայն է վէպ տիրապետութեան Անգլիացուց Շահջհանապատայ և Լաքնահօրայ (որպէս և հեղինակն ի վերջոյն վկայէ կերպիւ իմիւ) — տիրումն Օւտայ կամ Լաքնահօրայ ամօք ինչ յառաջ յաւուրս մեր, որպէս արդէն սորայ թագաւորն (մահմետական) տէրունի թոշակաւ նստեալ ի Կալկաթա (ի Դէրտնտիշ՝ կամ Մուշի-Քօլամ անուանեալ տեղի, արտաքոյ քաղաքէս յարուարձանի իբրեւ 6 մղոն հեռաւորութեամբ), ունելով զշուրջն քաղմութեամբ արանց, մանաւանդ և կանաց, այր մօլի և անպիտան ըստ ամենայնի...»:

141 عمارت — ապարանք:

142 كوشك و سراي — դղյակ, ապարանք, պալատ:

զան, հիանալի իրք տեսանեմ ես ի քաղաքն Լաքնահօր, որ շատ աշ-
 45ա խարհում չեմ տեսաց, այլ մասամբ Աստուծոյ է գիտելի: Եւ ի Լաք-
 նահօր քաղաքն ունի շատ գեղեցիկ պաղպաղաթս, զանազան պլտ-
 դատու ծառս և այլ քաղցրիկ պաղիշալքս¹⁴³, գոյն առ գոյն անուշա-
 հոտ ծաղկօք և մարմարեա ջրահալուղօվ, փուղարօվ¹⁴⁴: Վերջա-
 պէս զոր ինչ Ըսպահան քաղաքն կայ, նոյն տեսօք և Լաքնահօր քա-
 ղաքն: Բայց այս բնական սովորութիւն է աշխարհիս, որ ամէն մարդ
 իւր յերկիրն գովի: Իմ շրջման ժամանակիս ես տեսայ Լաքնահօր
 պայծառ և առատ, լի և շէն: Բայց ի տէրութիւնն և դատաստանն
 խառն էր և հարց ու փորձ չկէր: Անուղիղ էր ատալաթն: Նաև Ինկլի-
 զեաց զօրք կան Լաքնահօր շատից փոքրից, և քանին մի պարունը
 կան և այլ քրիստունեայք Փրթկալ ազգէն: Կան մի քանի տուն նաև
 45բ Հայոց ազգէն շատ փոքր: Եւ ես Լաքնահօր քաղաքումն կացայ շորս
 ամիս: Անծրեային ժամանակ էր, այսօրինքն պարասաթի, և բազում
 նեղութիւն կրեցի Լաքնահօր: Եւ Լաքնահօր քաղաքէն մինչի Պընարըս
 10 յաւուր ճանապարհ է և յառաջատրեցի Աստուծով յեւանել զօր
 Տէր Աստուած աջողեցէ ամենայն ճանապարհորդաց ամէն: Այս է
 Լաքնահօր քաղաքին ձև և գետի ձևն¹⁴⁵:

Այս Լաքնահօրիցս մինչ ի Բընարիս տասն յաւուր ճանապարհ է
 և ի մէջ ճանապարհն քաղում երևելի գիւղաքաղաքս զան և հինգ յա-
 ւուր ճանապարհ անդառգ են, և երթ և եկեցողքն երկիւղալի հանցանեն
 46ա անդէն ի: Եւ արդ Բընարիս քաղաք մեծ և լայնատարած և շատ եր-
 կայն ի յեզր Գայնկայ գետոյն, նոյնպէս գեղեցկաշէն բընակու-
 թեամբն և այգստանքն նոյնպէս: Ինկլեացուց զօրքի բնակութիւնքն,
 ըսպիտակ բարձր բարձր տնէրն և ամարաթքն, որ շինեալ են ի մէջ
 պաղստանի, և բանակն զօրաց նոյնպէս ամենայն պատրաստու-
 թեամբ միշտ անխափան կայն: Եւ Ինկլեացուց մեծամեծ պարնէք
 կայն: Եւ Բնարիս քաղաքն ունի մեծ գետ որ կոչին Գնկայ, նաւով
 հանցանեն մարդ և անասունք և Կալկաթից զանազան արբանք բերեն
 և նաւով Հընդստանայ եւ Եօլրրիույ, այսինքն Ֆռանկաստանայ:
 Եւ այս Գնկայ գետս պաշտեն Հընդու ազգն և ասեն տրախտին շորս
 գետի մինն սայ է: Եւ իւրեանց հանդեսի աւուրքն Հընդու լուղանան
 մեծաւ ուրախութեամբ և ժողովեալ ամենայն տեղեաց գումարեալ
 ամենեքեան, իւրեանց թագաւորնքն, ռաճայքն, եթէ աղքատ և թէ
 հարուստ, եթէ վաճառական, եթէ զամինտար¹⁴⁶ յայսօրինքն յերկրա-
 46բ գործք ի և կանայք և արանք և թէ ծերք և տղայք բովանդակ զարդա-
 րեալ ոսկով, արծաթով և ականք պատուականօվ, դայն ասդեցու-
 թեամբ թմբկօվ, քընարիւ, դաւղիւ, յայսօրինքն դայն սազօվ, սազան-
 դարօվ և երգովք մեծ ուրախութեամբ, մտանեն Գընկայ գետն լու-
 ղանան և երկրապազանեն գետին և դարձեալ ըստ կանոնացն իու-

¹⁴³ باغچه — պարտեղ:

¹⁴⁴ فواره — շատրվան:

¹⁴⁵ Գծադիր հատակագիծ, նկ. 1 (12):

¹⁴⁶ زمين دار — հողատեր:

րեանց սեղան պատրաստին, ուրախութիւն առին, յաւուր ինչ տեղն մնան, դարձեալ դառնան ըստ իւրաքանչիւր տեղս: Նաեւ զարդարին ֆիլա¹⁴⁷ կարմիր կանանչով, նըստին ի վերա նորա, նաեւ զարդարին կառք և փալքիք¹⁴⁸, նստին ի մէջն նորա և ասեն ով այս ջրումն լուղանայ նա կերթայ արքայութիւն: Նըմանապէս ունեն և ուխտատեղս մի որ կոչին անուն նորա Զընկոնատ, թէպէտ Հընդուլ ազգն անհամար ուխտատեղ ունեն բայց գլխաւորն այս Զընկոնատս է: Համօրէն Հընդուլ ազգն պարտ են գնան տեղին՝ ուխտ անեն. շատ հեռաւոր տեղից գան ուխտաւորք՝ ուխտ անեն, և նորա հողից առնոյն յերկրայ

47ա յերկիր տանեն¹⁴⁹ || իւրեանց մէջն բաժանեն և զրօշմին ճակատն կարմիր և դեղին և սպիտակ հողէ, զայն է նշան կուռքապաշտին և ասեն այս է շաստուած¹⁵⁰ իւրեանց: Նմանապէս յերկրայ յերկրս տանեն ջոյրն Գնկայ գետոյն: Եւ ունի Բնարիս քաղաքն մեծ պաղարս և սարայս վաճառանոցս, վաճառատեղս: Շատ ղումաշիղէն ելանէ տեղէն, այսիներն զառքար¹⁵¹, քիմխար¹⁵² և այլ արքմէղէն ճոթանք¹⁵³ որ Տուրանի¹⁵⁴ ազգն տեղէն խրիտ¹⁵⁵ առին տանին Ազվանս, Բոխարաս: Եւ Քիշմիրոյ շատ շատ գայ տեղն: Եւ բազմութեամբ ժողովուրդ լինեն Բնարիս: Եւ է Բնարիս հարուստ քաղաք: Հընդուլ ազգն Կաշի ասեն և պաշտեն Բնարիսոյ: Եւ Բնարիս քաղաքումն մեր ազգն չէ բնակած, այլ ամենայն ազգէն կան: Եւ Հընդուլ ազգն իւրեանց մեռելայրն ձգեն ի գետն: Եւ ոմանք ընդ մեռելոյն իւրն սպանանեն կամ կրակին անկանեն այրեն վասն մեռելոյն: Ահա Բնարիս քաղաքի ձևն¹⁵⁶:

47բ || Բնարիսից մինչ ի Փաթանայ ինն օրէն ճանապարհ է, և ճանապարհին անհամար գիւղաքաղաքս որոց մինն է Սասրան, որ հին թագաւորաց քաղաք է եղած և այլք բազումք: Եւ արդ յեշեալ Փաթանայս է ի աշխարհումն և ի Հընդատանայ մեծ և լայնատարած քաղաք ի

147 فیل — փիլ:

148 լաստ:

149 Արտաքին լուսանցքում, նույն ծանոթագրողի կողմից. «Զնկոնաթ մին է և յատուկ ուխտատեղի ի համօրէն կոապաշտ ազգս հնդկաց, ամենայն մեհենանք և բազինք երկրպագու շաստուածոյն, որ ի սմայ ունի որիշ աւուր պաշտաման, յորում համախմբի ազգն ի հեռաւոր վայրաց, ցտանենկի աւուրց բացակայից՝ գան յերկրպագութիւն յորա և որ ոչն արժանացից պաշտաման՝ շասի մաքրեալ հնդիկ, կերպիս նմանի ուխտադնացութեան մահմետականաց ի Մաքքայ, Մաւինայ»:

150 «Չաստուած» բառը հապավւած է և զրված՝ գլխիվայր:

151 زرباف — սակեթեղ-դիպակ:

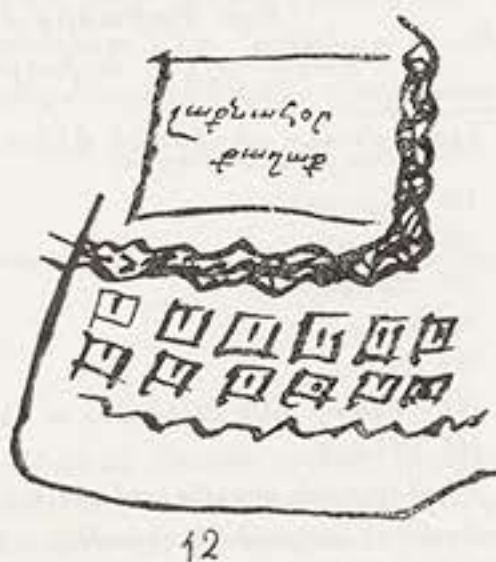
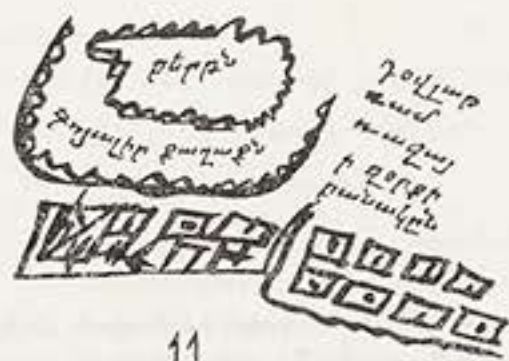
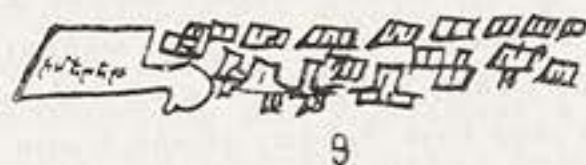
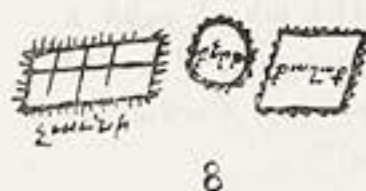
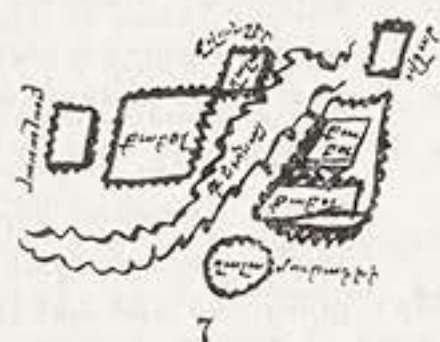
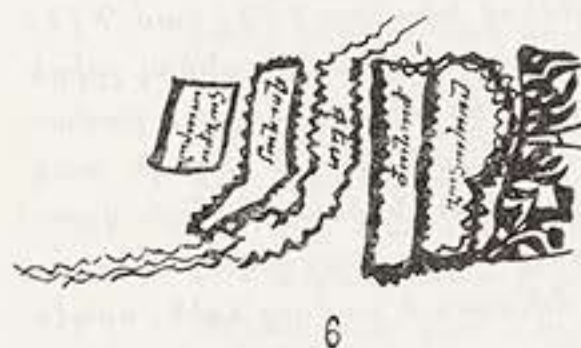
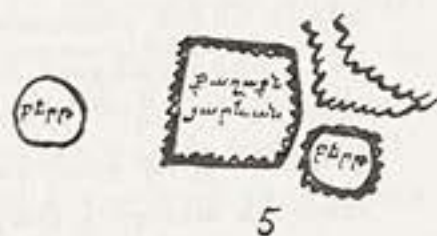
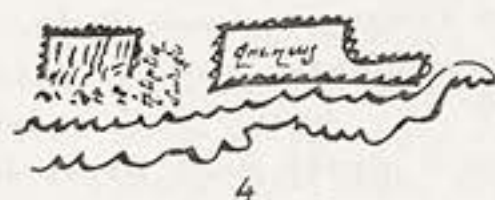
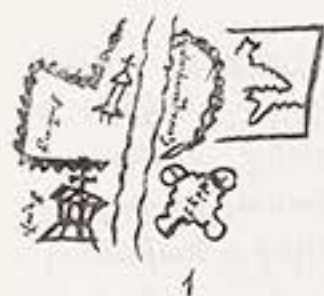
152 كمتا — ծաղկավոր դիպակ:

153 Մետաքսայ գործվածքներ:

154 Տուրան, կամ որ նույնն է՝ Թուրան, ասելով հնդինակը ի նկատի ունի Միջին Ասիան:

155 Խրիտ առնել-գնել:

156 Մանր գծագիր հատակագիծ: Այս էջի արտաքին լուսանցքում ևս նույն ծանոթագրողի ձեռքով ավելացված է. «Նախքան գտիրապետութիւն Անգլիացոց ի Հնդկիս տեղի ունեցեալ դաշս խժգութիւն, ի մեռնիլ առն՝ և յայրիլն հրով՝ կինն ևս կենդանւոյն մատնէր գանձն յայրումն և ի խառնուրդ կմախացն յաճին առն, զոր վերացեալ այժմ օրինօք իշխանութեան Անգլիացոց, թէև ասի անդրէն յուրեք ուրեք ի խորին տեղիս նորա գործադրի զազտութեամբ»:

- յեզր նոյն Գնկայ գետին և շատ ծառապաղա ունի, այսչինքն ամպի ծառ և քիլի ծառ: Եւ ունի այս Փաթանայս շատ առատ յերկիրս և դալար և յորդառատ: Անասունք շատ լինի, մանաւանդ զոչխարս: Եւ ունի Փաթանաս մեծ պաղարս լիապէս ինչիւ: Փաթանայ քաղաքն և ունի շանի, այսչինքն բանակն Ինկլիսացոց զօրաց: Ունի և Փաթանայ քաղաքս լիղակի քարխանիս¹⁵⁷ բազումս: Լիղակս այս խոտ է կանաչ որպէս դեօնջայ¹⁵⁸ որոյ սերմն սուլուկի¹⁵⁹ նման փոքրիկ և դեղնագոյն և ցանեն հուլիսի ամսին կամ յունիսի ամսին. նախ հնձեն սեպտեմբերին, ապա սորին արմատն թողին սակս սեր/մացոյի, որ սերմն հնձեն յօգոստոսի ամսին, նաև մնացաց արմատն թողին. երկոյ և երեք հանգամ խոտն հնձեն՝ արմատն թողին. նաև յետ հնձման տանեն աւուղ¹⁶⁰ ջրրին. Բ (2) և Գ (3) աւուղ շինեն պիրկ և դախմ¹⁶¹ կրօվ կամ կաջօվ սրեն, ապա և լիղակի խոտն տերեն ձգեն առաջին աւուղն և փայղ կամ քար դիր վերայ, որ չբարձրանայ խոտն, ապա ջոյր կապէ լցվի աւուղն, տասնուերկոյ սհաթ մնայ: Յետոյ ջրրի ճամպան բաց երթայ էն միուս աւուղն, որ առաջին երկրորդն շինեալս: Յետոյ էն եկաց ջոյրն մտեր թհեօվ խառնեի Գ (3) կամ Դ (4) մարդով մինչի Բ (2) սհաթ: Յայնժամ առ ասացեալ խառնեալ ջրիցն մէկ սեպտակ ամանում վեր դիր, որ լիղակն նմանն աւաղուն բաժանեալ է ջրէն: Յայնժամ խառնիչքն ելանեն ջրէն, թողին լիղակն տակ նստի: Ասացեալ ներքի աւուղ բաց, որ երեսին իստակ ջոյրն զգուշութեամբ, որ լեղակ չգնայ՝ իստակ ջոյր գնայ՝ մնայ լիղակ: Վեր առ լցրոյ մեծ մեծ պղնձէ դազան: Մէկ եփ տան և բամուց ձգեն, որպէս պանէր քիսակում, որ ջոյրն լաւ բամվի, որ իրրե մանկանայ խաղողի կրնչիրին նման. այնոյյետե սաբունի¹⁶² պէս կտրատին, տախտակի վերայ կտաւ բռնին, շուաք տեղ չորացանեն՝ դառնայ լիղակ: Ունի Փաթանայ քաղաքս ափիօն, այսչինքն թրեաքի քարխան[ա]ս. Թարեաքոյ, որ է խաշխաշի խիժն, Ինկլիղն ափիօն ասէ: Մեծ անուն ունի և տանեն Չին ու Մաշին և Մալաղայ, Մանիլայ, Պտահաւայ¹⁶³ և մեծ գնօվ ծախին, քանզի Չնէզն¹⁶⁴ շատ սիրէ թրեաք¹⁶⁵: Այլ և Փաթանայ քաղաքս է ի յեզր նոյն Գնկայ գետին և այս է ձեւ¹⁶⁶:
- Այս Փաթանից մինչ ի Բաղալիփուր երիք աւուր ճանապարհ: Բաղալիփուր է ի աշխարհն Հընդկաց և է ի եզրն Գնգայ գետին և կոա-

¹⁵⁷ کارخانه — գործարան:

¹⁵⁸ Աւվույտ:

¹⁵⁹ Տղրուկ:

¹⁶⁰ Ավաղան:

¹⁶¹ Ամուր:

¹⁶² Յնաոփ:

¹⁶³ Ի նկատի ունի Հնդկաշինն ու մերձակա վայրերը:

¹⁶⁴ Չինացի:

¹⁶⁵ Արտաքին յուսանցքում նույն ծանոթագրողը ավելացրել է. «Մին յարդի նիւթական մտից իշխանութեան քաղաքիս է գոյութիւն աֆիօնի (մեկունիոն), առամզուլասի (?) մինչ ց5000 արկեղ: տանի կամ 60,000 տարեւ, ի Չին, ի Բթալիայ և ալլուր: Բնական արժէք սորին ասի 400 ոսփի: Այլ ամսական յաճուրդի վաճառի մինչև 1500 ոսփի: Իւրաքանչիւր արկղն, որ կշռի 2 լիղր Կալկաթու: Գարշիլի և մեղաւոր տուրնառութիւնս:

¹⁶⁶ Մանր դժագիր հատակագիծ:

պաշտի քաղաք: Եւ ունի պաղս, ծառս և պաղարս և այլ արհեստաւորս: Եւ տէրութիւն է Ինկրիզի, այսպիսինքն Ինկլիզի: Նոյնպէս և զօրք նոցա պատրաստի տեղն, և է Բաղալփուր հարուստ քաղաք, և պատուական ճոթանք ելանի տեղեն: Եւ Բաղալփուրս է փոքրիկ քաղաք:

49ա այս|| տեսօքս որ ներքոյ տես¹⁶⁷:

Բաղալփուրից մինչ ի Մունկէր երկոյ աւուր ճանապարհ: Մունկէր է ի աշխարհն Հնդկաց և եզրն նոյն Գնգայ գետին: Եւ սա ևս կոսապաշտի քաղաք: Ունի պաղս, ծառս և պաղարս, արհեստաւորս շատ պատուական թփանք¹⁶⁸ և թփանչայ¹⁶⁹ այսպիսինքն Ֆշտոլ¹⁷⁰ և թուր և ամենայն զէն զինորաց և ամենայն արկաթի, պողվատի արհեստաւոր¹⁷¹: Մունկէր քաղաքս է նոյնպէս տէրութիւնն Ինկլիզի: Նոյնպէս և զօրքն նոցայ ամենայն պատրաստութեամբ տեղն են ամենայն ժամ: Եւ Մունկէրս Պանկալայ կոչին և Պանկալէվար խօսին: Սորա նրմա[նա]պէս մարդն ընդ կանայցն այրին կենդանոյն, և այրեալն ձգին Գնգայ գետն ասելով՝ այս է դրախտի շորս գետի մինն: Ինչևիցէ գետն տանի այրեցաց մեռեալն ձգի եզրն, շունք, զազանք, թռչունք ուտին նորա և իւր ընտանիքն աշօքն իւրեանց տեսանին և ուրախանայն, ասելով|| ահա այս մեռեալն արժանաւոր էր որ շունք կերան: Նաև նոյն գետն որ իւրեանց սատակեալն ձգել են, ընտանիքն նորա գնան ի մէջ գետին կանկնին և սգան և լայն, ասելով՝ գետն է սուրբ գերեզմանն: Եւ Մունկէրս այս քաղաք է փոքրիկ, այս աստակով, որ ի ներքոյ տեսանես¹⁷²:

Այս Մունկէրից մինչև Սէյտապատ վեց օրէն ճանապարհ է:

Սէյտապատս է ի աշխարհն Հնդկաց, որ և Պանկալայ կոչին: Սէյտապատ կամ Մուրշտապատ լայնատարած քաղաք է, բայց երկոյս բաժանի և երկոյս անուանի և է յիշեալ Պանկալայ աշխարհն. Եւ Սէյտապատ հնոց մահմէդական ազգի շինեցեալ, որ Սէյտապատ անուանի: Յառաջ շէն է եղեալ, բայց թարեղօվս մին մասն աւերակ քաղաքին: Եւ Սէյտապատ բազում մէտասկ ելանէ որպէս Ռաշտ կամ Գիլան, այսպիսինքն ապրշում և ||պատուական ղումաշեղէն ելանի ի տեղէն և սպոի ընդ ամենայն կաւառն Պանկալույ, այլ և ամենայն աշխարհից վաճառականք դան և վաճառին և գնին երթայն իւրաքանչիւր աշխարհն: Այլ և բազում լիղակի խոտ լինի Սէյտապատ, և լիղակն դայն խոտէն լինի: Եւ է Սէյտապատ մեր ազնեաց քանի պարունայք բնակեալք են բարուր կենցաղաւարութեամբ, որոց առաջին է Պարոն Մնացականն և այլք: Եւ ունին եկեղեցիս, բահանայս և

167 էջի մեկ երրորդի չափով վերևում քաղաքի ջրաներկ գունավոր համայնապատկերը:

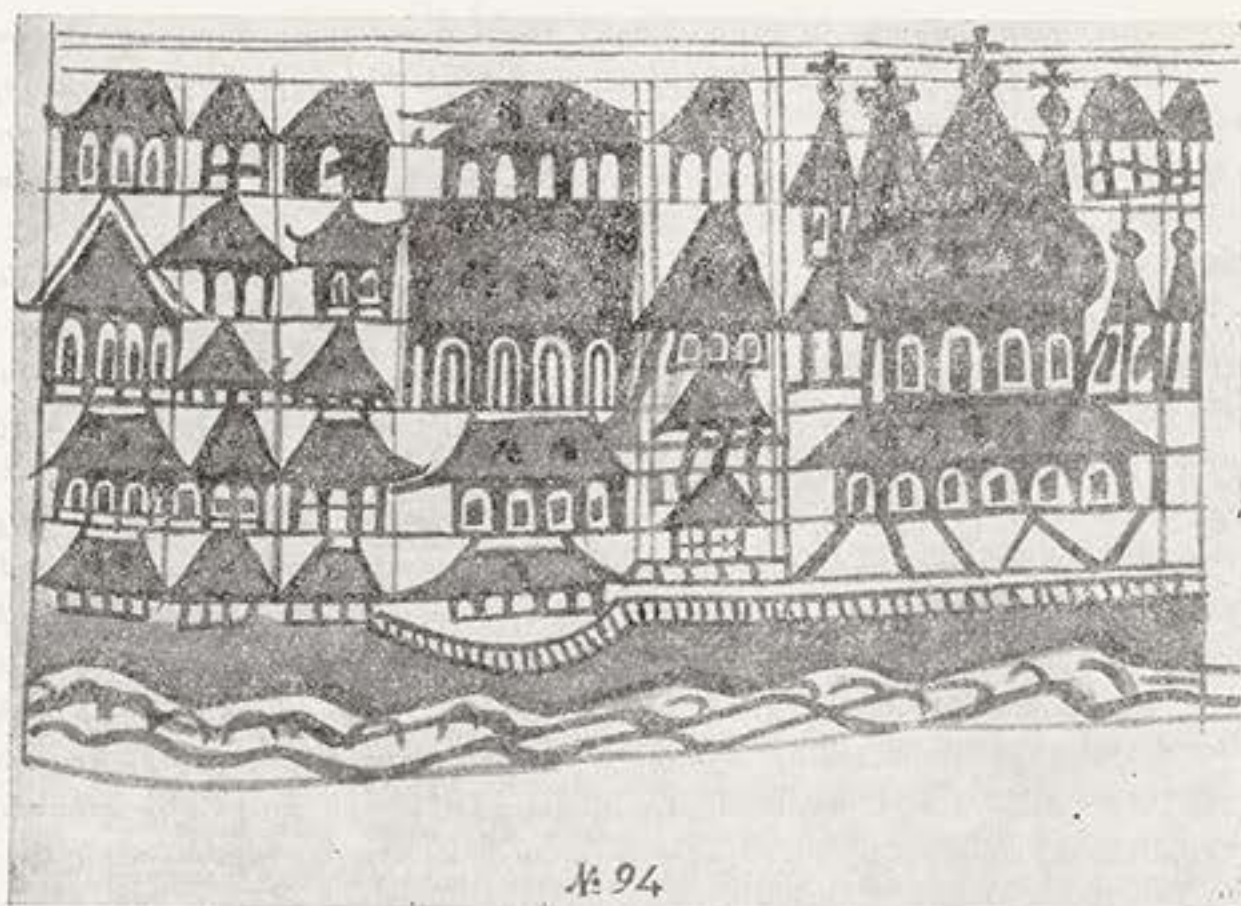
168 تَفَنَك — թոֆանգ—հրացան:

169 تَمَاجُاج — ատրճանակ:

170 Նաև փշտով—պիստով, ատրճանակ:

171 Հուսանցքում նույն ծանոթագրողը ավելացրել է. «Հեղինակ հրազէն շինելոյ, այսինքն թփանք, ատրճանակսն ի Մունկէր, եղեալ է հայազգի իշխանն Գօրգին խան, ցայսմանէ կարգապատմութիւն Թօմասու Խօջմալեան, տպեալ ի Կալկաթա ի տպարանի Արարատեան ընկերութեան, վերատեսչութեան Մ. Գ. Բաղիադեանց»:

172 էջի մեկ երրորդում քաղաքի ջրաներկ գունավոր համայնապատկերը:

Նկ. 2

այլ ըստ կարգի: Եւ Սէյտապատս է ի ներքոյ տէրութեան նոյն Ինկլիզի: Նոյնպէս բանակն և դօրքն Ինկլիզի տեղն ամենայն պատրաստութեամբ բնակեալք և նոյնպէս և դատաստանայտունն իշխանաց Ինկլիզացոյց: Եւ զեղեցիք շինվածօք յամենայն բնակութիւն նոցա: Նմանապէս վարժատունն նոցա: Եւ Սէյտապատս պաղս, ծառս և առատութիւնս և լիութիւնս և յամենայնիւ լի: Եւ է Սէյտապատ, ի եզրն նոյն Գնգայ գետին. այս տեսակով, որ ի ներքոյ տես¹⁷³:

50ր //Այս Սէյտապատից մինչի Չիշրայ հինգ օր հանապարհ: Չիշրաս է ի աշխարհն Հընդկաց Պանկալայ կոչեցեալ: Եւ սա հատուկ Ինկլիզացոյց շինեալ բաղաք է նոր, որ է յորմէ յետէ Ինկլիզացիքն տիրապետեալ են Հընդկաց աշխարհն զայն ժամանակին շինեալ են և Չիշրայ: Նոյն Գնգայ գետին եզր, տեղ ապստամբաց և փախստականաց, որով մեղաւոր կամ պարտական կամ այլ ինչ մարդ որ փախաւ, զնայ տեղն, այլ կարող չեն տեղէն հանել ի տէրութեան Ինկլիզի: Եւ տեղն Ինկլիզացոյց դպրատունն և տպարանն և մանկաց վարժատունն և պատրիքն կարգեալ կայն: Նաև մեր ազգից և զայն տեղն, որ նոր Աստուածաշունչն տեղն տպեցին, և ես ներկայ էի յաւուրն զայն: Վասն որոյ Չիշրայ ապստամբաց տեղ կոչին: Բազումք պարտական եղեալ և փախստական տեղն բնակեալ են: Բայց

173 էջի մեկ երրորդում քաղաքի ջրաներկ գունավոր համայնապատկերը (նկ. 2): Լուսանցքում նույն ծանոթագրողի կողմից. «Ի Սէյդաբադ շիբ ով հայ և ոչ մին. եկեղեցին մերձ յեղծումն նստեալ ցողը և ի թախիծ: Չայսմանէ կարգա «Հայելի փորթիկ» տեսուն Յովհաննու Խաչկեան նախայիշելոյ, յերես 25»: Զ. Խաչիկյանի այս գիրքը տպագրված է Կալկաթայում 1869 թ.:

այս տառաստան ներհակ տեսանեմ, քանզի բազումք մեծատունք տրնա[ն]կ եղեալ կորեան: Ինչ յիրաւունք է, որ մինչի լաք բուրի այլոց փոշացանին, փախստական եղեալ տեղն բնակեալ մնան հոգով և մարմնով պարտական¹⁷⁴: Եւ Չիշրայ ի եզրն Գնգայ դետին այս տեսօքս որ տեսանես: Եւ է փոքրիկ քաղաք այս¹⁷⁵:

51ա //Այս Չիշրայից մինչ ի Կալկաթայ մինուկէս օրէն ճանապար է: Կալկաթայ քաղաք մեծ լայնատարած և է ի աշխարհն Հընդկած Պանկալայ: Այս է Պանկալու մեծ քաղաքն Կալկաթայ: Բայց յառաջ քան զինկլիացոյց տերապետին Հընդիկս, ոչ էր այսչափ մեծութեամբ և բազմութեամբ և հարստութեամբ և հրշակեալ քաղաք Կալկաթայ, քանզի Կօլիկադ կոչի անուն սորա: Կօլի¹⁷⁶ կոչին գրաբառ պահակ, այսչինքն համալ կամ աշխարօրէն մըշակ, կամ մըդտուր¹⁷⁷ կամ փահլայ¹⁷⁸: Կօլի Հընդկացոյց բառով կոչին մըշակին նաև զադ կոչին, որ թարգմանի հույն (Ψ), այսչինքն ջրրի հանցկ կամ ջրրի բարայ կամ նաւահանգիստ, կամ ծովեզրն ժողովեալ մըշակքն, որ ական ունին նաէն պիտն հանեն և շալակեն տանեն ցամաքն:

51բ //Վասն նորայ տեղին անու[ա]նի Կէլի Գաթ: Բայց յետոյ Ինկլիդն անուանեց Կալկաթայ կամ Պընկալ: Ինչ և իցէ, Կալկաթայ բազմութեամբ ժողովրդաց և լի յամենայնիւ քաղաք հարուստ: Եւ ի ներքոյ տէրութեան Ինկլիացոյց: Բայց այժմս լի են յամենայն աղգաց և աղանց: Նախ աղգ Հընդու կռապաշտ և աղգէն մահմէդական և աղգէն Չինացոյց, որ կոչի Չընէդ: Եւ այս Չինէացոյց աշխարհն թէպէտ ես չեմ տեսեալ, որ կոչին Չինումաչին, բայց Չինէացոյց մարդն և կինն տեսեալ եմ աշօքս: Չինու մարդն ըսպետակ և ճարմակ, ունքէրն անմաղ և աշկերն փոքր փոքր և քիթն տապակ, ամենեին անմրուս, նըման կանայց: Եւ հեր գլխոյն նոցա մի միյն ծամ հաստ և կանկնաշափ երկայն որ և փաթաթին և կապին մէջկն իւրեանց, և ռմանք կապին գլխին: Եւ յօրժամ կոխին ընդ միմեանց զայն մաղօլն ծեծին միմեանց: Եւ պատուճանն է միայն շապիկն և վարտիկն և ամենեին սուր ու զէն ոչ առնուն ի ձեռս իւրեանց: Եւ յօրժամ հարկանին միմեանս զայն ծամն, որ կապեալ են ի մէջկն, այնու հարկանին: Ոչ քարօվ և փայտօվ և ոչ սրօվ և ոչ ապտակօվ ոչ հարկանին, այն է սօվորութիւն իւրեանց: Եւ կերակուրն Չինէացոյց է զսկսբան շան միս և խօզի միս և յորթն և իժ և քարպից և օձ ամենայն սողունք,

52ա որ սուղին ի վերայ յերկրի, զայն է կերակուր նոցայ: //Եւ ընպելիքն նոցա յամենայն ծամ շահ¹⁷⁹, որ զայն շահօվն մարսին կերակուրն:

174 Լուսանցքում նույն ժանոթագրողի կողմից «Ապաստանարան և յակաստանի (կարգաւայապատանի») լինէր աստ առ իշխանութեամբ Հօլանդացոյց, ոչ քրէական յանցապարտից առհասարակ, այլ պարտատեսարց և դատապարտից, զոր բարձրեալ զկնի իշխանութեան Անգլիացոյց: Սղալ է տպագրութիւն Աստուածաշնչի աստ, զի տպեցաւ Աստուածաշունչ ի Սիրափուր ընդ իշխանութեամբ Գինամարդի, որ զարեկս է Անգլեական իշխանութեան իբրև 6 մղոնաւ հեռու ի Չիշրայէ առ երդն Կալկաթայ:

175 Հաջորդ էջի սկզբում, էջի մեկ երրորդի չափով քաղաքի գունավոր համայնապատկերը:

176 Կօլի—ծառա, մշակ:

177 مزدور—փարձու բանվոր:

178 فعلة—բանվոր, մշակ:

179 Թէլ:

Եւ զարմանալի հարհետաւոր լինին Չինեացիքն, և ոչ թողէն օտար մարդ ի տես արհեստին և ունեն հատուկ թագաւորութիւն և զօրք՝ Խուրեանք ամենեկին ոչ հրնազանդին ալոց, բայց ֆոանկ պատրիզն միշտ անսպեկաւ լինին և քարոզին: Բայց ես լսելով լսեցի թիւն փրկչին 1819-ին և Հայոց ՌՄԿԹ-ին Չինեացուց թագաւորն Քրիստոսի աստուածութիւնն հաւատաց, բայց յետու մեծ առնահեղութուն կուր հղև ընդ Ինկիւացուց. այնպէս մնաց:

Եւ եկեացուք պատմութիւնն Կալկաթայ: Կալկաթաս է մայրաքաղաք մեծ և լայնտարած, երկայնութունն հինգ աւուր ճանապարհ է և լայնութիւնն աւուր միուր: Եւ է ի հզրն յիշեալ Գնդայ դետին: Եւ այս Գրնդայ դետն ելանէ ի կողմանցն Չինացուց և տարածէ ի կողմն Ղալմուխ եւ Ղաշղար և պատէ Թուրք և իշանի Սամարղանդ և ելանի Հընդիկս, բայց ակն ոչ որ չէ տեսեալ: Այս այն Գնդայն է, որ գալ ի մէջ Կալկաթոյ ընթանայ և երթայ անկանի օվկիանոս ծովն: Եւ Կալկաթուց մինչև թովն ցամաքովն հինգ աւուր ճանապարհ է: Միայնգամայն քաղաք է երկոց կողմանց գետի յայտկուս և յայնկուս: Եւ ի մէջ գետին անհամար նաւք թէ Եօթօրացոց թէ Չինեացուց, թէ Արապացուց և կուսալաշտից և ամենայն հեթանոսաց: Չորս կողմանց աշխարհիս նաւքն, մարդն և ասլրանքն Կալկաթայ պատրաստ են ամենայն ժամ: Ինկիւացուց աշխարհն Լօնդան է. տեղի նաւն գայն: Եւ ֆոանկսիղի աշխարհն Փարէզն է. տեղէն նաւք գայն: Այլ Չինումալինու և Մանիլուց, Բաղհաւուց¹⁸⁰, Պլալանկուց¹⁸¹, Փէկուց¹⁸², Հաւուց¹⁸³, Պրթրալուց, Հապաշուց եւ Մարուց, Կոստանտնուց պօլսուց, և Ուոուսաց աշխարհէն, այլ և Պապէլացու աշխարհէն, այսյինքն Բաղդասուց, Բասրաուց և ամենայն Արապացուց աշխարհէն և Պարսիացուց աշխարհէն, այլ և ամենայն բանդարու¹⁸⁴ նաւքն և ասլրանքն և մաթահն¹⁸⁵ գան և բերեն Կալկաթայ, և ամենայն աշխարհաց վաճառականն գան վաճառին և գնեն և Կալկաթու ամեն ազգաց պազարն հատուկ հատուկ և զարմանալի մարմնաւոր գանծս աշխարհիս անդ է: Ես որն ասեմ և որն թողեմ, ով աչօքն տեսան՝

53ա ապա որչափ կարօղ է գրի: Սե գան մեր Հայոց ազգէն Կալկաթայ բաղումբ իշխանք բարեօք վայելչութեամբ մարմնաւոր կենցաղաւորութեամբ և ոմն վաճառականք և ոմն արհեստաւորք և ոմն ոմանց օգնական և ոմն եկեղեցական, ոմն վարժապետ և ոմն տպրապետ ոմն գրագիր և ոմն ինկրիզէվար, ոմն հայէվար և ոմն լէլամարան¹⁸⁶ և այլ ըստ կարգի ամէն մարդ ըստ իւրաքանչիւր պաշտօնի հաստատ: Բայց Ինկիլիզ ազգն ոչ սիրէ Հայոց ազգին և ոչ թողու մի քաղաքում յաւել քան զերկոյ հարիւր տուն Հայոց ազգին և ոչ կամի հարուստա-

180 Կարդա՝ Բաթալա:

181 Գուցե Ֆիլիպիններ:

182 Անհասկանալի:

183 Թերեւ Ճալա կամ Յալա:

184 Նավահանդիստ:

185 متاع — ասլրանք:

186 Անհասկանալի:

նալ Հայոց ազգին և ոչ թողույ ի պալատն թագաւորին իւրեանց և ոչ տայ իշխանութիւն Հայոց ազգին, այլ առաւել նախանձի ընդ մեզ և ծաղր առնէ զմեզ, ասելով, ինչ արհեստ ունիք և ինչ գիտութիւն, որպէս ասեր Տէրն՝ այս ազգս շնացող նշան խնդրէ: Ապա ուրեմն և մեզ հարկ է և ոչ սիրել զնոսայ: Թէպէտ ասեց Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս՝ սիրեցէք զթշնամիս ձեր: Ապա Ինկրիզ ազգն ոչ դատարին ատելուց զմեզ, այլ ուր ուրեք տեսանեն կամ ծաղր առնեն կամ վնասին զմեզ: Ինչեկեցէ աստուած ողորմած է: Եւ Կալկաթայ Հայոց ազգս ունեն հատուկ սուրբ եկեղեցիս ուղղափառաց, միաբանս, վարժատունս, վարժապետս և տպրապետս և տպրատունս և այլ ամենայն ըստ կարգի: Ահա այս է Կալկաթույ պատմութիւնն:

53բ //Ահա այս է Պանկալայ որ կոչի Կալկաթայ: Ի ներքոյ քաղաքն և նաւքն տես: Եւ Գնդայ գետն տեղս վերջացաւ¹⁸⁷:

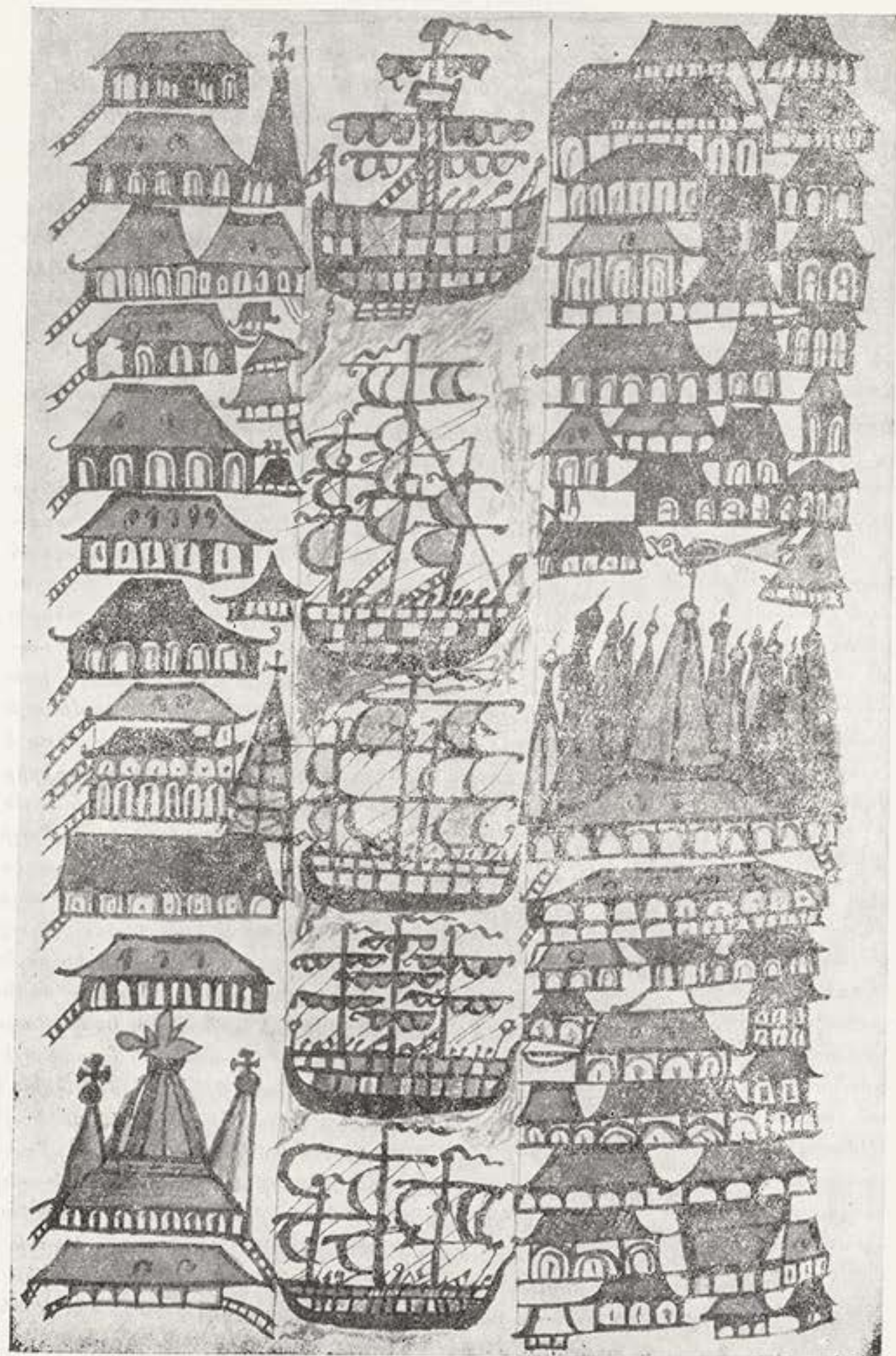
54ա //Այս Կալկաթից մինչև Մաղրաս երեք ամսական ճանապարհ է շորով, այսինքն ցամաքով զնան և ի եզր ծովին օվկիանոսի: Միշտ պատահի եղերքն ծովին ի գիւղս և քաղաքս բազումս և որոց առաջին է Մէյդինփուռ քաղաքն: Մինչի Կալկաթայ հինգ աւուր ճանապարհ է: Եւ այս Մէյդինփուռս ի աշխարհս Հընդկաց Պանկալայ կոչեցելոյն կավառ և է քաղաք Հընդուի և բնակեալքն պանկալու խօսին: Եւ քաղաքն է ոչ մեծ, բայց է տէրութիւնն Ինկլիացոյց ընդ նմին բանակն և զօրքն ամենայն ըստ կարգի պատրաստ և ըզդատաւորս ըստ կանոնացն: Նաև Մէյդինփուռս պաղարս և առուտուրս և ամենայն ըստ կարգի սովորութիւն կրքապաշտի իւրեանց: Եւ Մէյդինփուռս է միջի անդառի ծառախիթ և ի եզր գետի միոյ: Նա ևս քաղաք փոքրիք

54բ զոր տեսանես ի ներքոյ¹⁸⁸: //Այս Մէյդինփուռից մինչև Քաթակ եօթն աւուր ճանապարհ է: Քաթակ քաղաք է մեծ և անուանի ի եզրն Մայի գետին: Այս այն Մայի գետն է, որ Հընդույ ազգն պաշտին որպէս Գընդայ գետն, որ ասին Գէհօն, և յորժամ երդնունին բոլոր ազգ կռապաշտին այս ասին, թէ վկայ է Գընդայ Մային: Հասարակաց երդնուն այս է: Այս երկույ գետն պաշտին և սիրեն Հընդուր: Եւ Գընդայն յիշեալ Կալկաթայ վերջանայ և անկանի օվկիանոս ծովն: Եւ այս Մայիս այս Քաթակ քաղաքս անկանի նոյն ծովն: Եւ Քաթակս է ի աշխարհս Հընդկացոյց: Բայց առաջ էր տէրութիւնն Մարաթայի, յետոյ Ինկլիացոյց ազգն տերեալ են և կան այժմ ժամանակիս և ունեն ի ներքոյ տէրութեան իւրեանց և զօրք իւրեանց յամենայն պատրաստութեամբ իւրօք և իշխանութեան իւրեանց: Եւ Քաթակս է ի մէջ երկոյ գետի, որ ի կողմանց Մարաթայի իջեալ գայ անցանի երթալով անկանի օվկիանոս ծովն: Եւ Քաթակ պաղարս առուտուրս բազումս, նաևս պաղս, ծառս: Այսպէս յամենայն ըստ կարգի և բնակեալքն Պանկալու խօսին: Եւ Քաթակս ի մէջի երկոյս գետիս և յայս[կ]ուս և այնկուս ծառ ու տունկս և քաղաք երկայնածեկ: Զոր տե-

55ա սանիս ի քաղաքն Քաթակ ի ներքոյ նախ գետն և ասպա քաղաք և ի

187 Ամբողջ էջի վրա քաղաքի և նավահանգստի գունավոր նկարը: Նկ. 3:

188 Էջի մեկ երրորդի վրա քաղաքի գունավոր համայնապատկերը: Արտաքին յուսանցքում նույն ծանոթագրողը ավելացրել է. «Այժմ շողենաւառ միջոց զնալոց ի Կալկաթայ է առ Մաղրաս 4 աւուրս և շողենաւօք ի Բումբալոյ 6 աւուրս»:

միտա գեան ի ծախակողմն քաղաքի, որ է Մայի¹⁸⁹: Այս Քաթակիցս մինչև Ճկոնատ երիք օրէն ճանապարհ է: Ճկոնատ է ընդհանուր կուռապաշտի ուխտատեղն, որ ընդհանուր աշխարհից գոմարեալ ազգ և ազնիս Հընդուքն դան առ ի զիարաթ¹⁹⁰ Ճկոնատին: Այս է զլիաւոր ուխտատեղն բոլոր Հընդու ազգին, որ պաշտին զնայ առաւել քան զԳընգայ և զՄայի: Յորժամ ես եկի Ճկոնատ քաղաքն պատահեցայ և եօթն օր տեղն մնացի և ամեն որպէսութեանն կանոնաց նոցայ տեղեակացայ: Եւ աշխարհից Զինումաշինու եւ Հաւոյ և Փէկույ և Մանիլույ և Պանկալույ և բոլոր Հընդատանույ ըստ կրօնաց իւրեանց մարդիկ և կանայնք եկեալ պաշտէին Ճկոնատին և ջոյր բերէին Գընգայ գետէն և ցանէին ի վերայ նորա և ասէին՝ Տրախտի ջոյրն այս է, և Ճկոնատս է|| յինքն տէպ դեոյ և կերպ մարդոյ նմանութեան սատանայի և կայ կանկնեալ եօթն կանկուն մարդոյ, և պատկերն նորա ալլակերպ և տեսէն նորա զազրալի, և աչկերն նորա զըմբութ կամ եազութի և ամենայն ակամբ զարդարեալ իրրեւ ըզհուր վառեալ և ատամոնք նորա բաց, ճընկոնաց ալլապէս, վասնորոյ Ճկոնատ կոչին անուն նորա: Եւ երկոյ հարիւր յիսուն միաբան ունին և հարիւր քառասուն զանկակ և ինն հարիւր գոմբէթ, բակիկ մեյեանաց: Եւ տեղի կերակուրն տանեն ընդ ամենայն աշխարհն իւրեանց: Եւ Ճկոնատ է հայր ամենայն դեաց: Եւ առաջի անունն նորա էր Պուրի, իրր թարբմանի յարեալ: Եւ Ճկոնատ իրրեւ մեծ, ապա շուրջ ըզնօվաւ անկեալ լայնատարած քաղաք է և բոլորն Հընդույ ազգէն: Եւ քաղաքն ի եզրն ծովին, այլ է մի բարձր բակին և ի վերա նորա ճրակարան, որ գիշերայն ժամու վառին և նաւաւարք ի մէջ ծովույն տեսանին և այնոյ վարին զնաւս իւրեանց: Եւ Ճկոնատս է քաղաք մեծ: Եւ ունին պազարս, առևտուրս, և ամեն ըստ կարգի կանոնաց իւրեանց: Եւ տէրութիւնն է Ինկլիացոյց իշխանութեան: Ինկլիզի բանակն և զօրքըն ամենայն պատրաստութեամբ հան[ա]պազօր տեղն կան: Եւ ահա Ճկոնատ և ինն հարիւր գոմբէթօվն և քաղաքն և ծովն և ամենայն ըստ կարգին տեսանես ի դիմաց ի վերն, բայց մեք կարճառօտ պատմեցաք և դուք բազում յիմացէք¹⁹¹:

56բ ||Այս Ճկոնատից մինչ ի Պալասար շորս օրէն ճանապարհ է: Պալասար է ի եզրն նոյն օվկիանոս ծովին զիւղայքաղաք մի, և Ինկլիացոյց բանակըն զետեղեալ կան այնդ: Եւ Պալասար փոքրիկ նրստացւած բնակութիւն է, բայց քաղցրիկ տեսլեամբ: Գետինն կանաչախառ ծաղկալի և առատապուս յամենայնիւ: Եւ զեղեցիկ արհեստաւոր պղնձի և այլ: Եւ տէրութիւնն է Ինկլիզի: Բանակն և զօրքն ամենայն պատրաստութեամբ կան միշտ տեղն: Պալասար տես ի ներքոյ և Ծօվն¹⁹²:

57ա ||Այս Պալասարից մինչ ի Կանչամ երիք օրէն ճանապարհ է: Կանչամս է ի աշխարհն Հնդկաց, ի երկիրն Դաքանայ, ի եզրն նոյն օվ-

189 էջի մեկ երրորդի վրա քաղաքի գունավոր համայնապատկերն է:

190 Ուխտադնացութիւն:

191 56ա էջն ամբողջ քաղաքի և կռատան գունավոր նկարը:

192 էջի կեսը քաղաքի գունավոր նկարն է, որի ներքևում, ձախ կողմում գրված է «Ծօվ օվկիանոս», իսկ աջում՝ «պալատ դատաւորաց»:

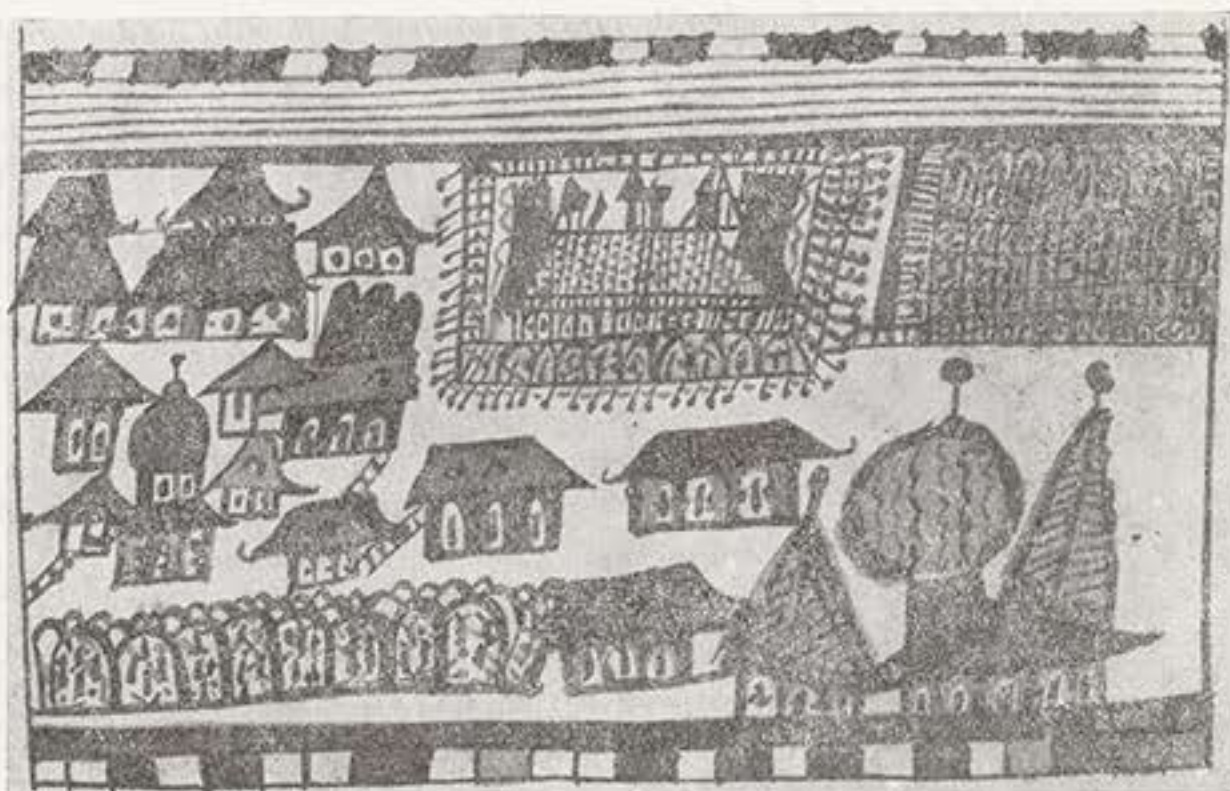
կիանոս ծովին: Եւ Կանչամս է շատ հին քաղաք յառաջնոց շինեալ նախնեացն Հընդկացոյց, թէպէտ լայնատարած քաղաք է, բայց մասն երկոյ է. աւերակ քաղաքին և փոքր մասն շէն և զեղեցիկ: Շաքար և նապատ Կանչամայ ելանէ: Եւ տէրութիւն է Ինկիլիացոյց: Եւ է նաւահանգիստ: Եւ ամեն պատրաստութեամբ զօրօք իւրեանց կան Կանչամ և լիութեան յամենայն իրօվ: Այլ ազգ մի կայ, Ուրեայ ասին նորա, զարմանք է, բարեբարն աստուած անշափ զեղեցկութիւն նոցա պարզեհալ է թէ կինն և թէ տղայն և թէ մեծ և թէ փոքր: Բայց հաւատն նոցա է շնայալաշտութիւն, որ մեղաւորս պատահեցայ և տեսայ ճանապարհին շնայալաշտութեամբն նոցա, զարմացեալ մնացի, հիացեալ: Այսպէս էր շնայալաշտութիւնն այնոցիկ, որք էին ազգ Ուրեայք: Շաքաթի մի օրն, երիզբաթի, բոլոր ազգն Ուրեայքն մեծամեծք և փոքրք, արանք և կայնայք և ամեն արհեստաւորք, անուշահոտ կերակուր եփին և պատրաստին, աղարկին զեղէն տուս, անարատ տեղն, ի ձեռն կոյս աղջկանց և տղայի և ձայնին շանց, և ժողովին շունք, և տան շանց և ըստ օրինաց իւրեանց օրհնին և աղօթին կերակուրն և ապա թողին երթայն ամենք ըստ իւրաքանչիւր տեղն: Ես խօսեցայ հարցանելօվ, ընդ նոսա ասելօվ. Ընդէր այդպէս առնիր: Եւ ասէցին. Իբրեւ դէւ մի է այս լեռն, որ մենքն պաշտեմք, 57բ ||մեծ դէւ է և միշտ երեւայ մինչև քարոզի մեղ ահացուցիչ բարբառօվ, թէ շունքն պաշտէք և պատուէք և կերակրէք ըզնոսա, թէ ոչ մահ առաքեմ ի վերայ ձեր: Եւ մեք ի երկիւղէ նորա պաշտեմք շունքն, որ և աստուած հեռի արասցէ ամենայն հաւատացելոց. ամէն: Եւ Կանչամ քաղաքն է այսպէս, որպէս տեսանես ի ներքոյ և ծօլն¹⁹³:

Այս Կանչամից մինչև Բրամփուր մէկ օր ճանապարհ է: Բրամփուր է ի աշխարհն Դաքանայ՝ ի հողն Մարաթայի, որ յառաջ էր տէրութիւն յիշեալ Մարաթացոյց: Եւ յայժամս Ինկիլիացիք տիրեալ են Բրամփուրս, ի ներքոյ իշխանութեան կացուցեալ, և ամեն զօրօք 58ա իւրեանց պատրաստ տեղն|| և բանակն Ինկիլիացոյց, այսչինքն կոչին շանի: Եւ Բրամփուր է ի եզր ծօլին օվկեանոսի: Եւ բնակեալքն են ի աղգէն Ուրեացոյց և հաւատն նոցայ շնայալաշտութիւն, զոր վերն յիշեալ եմք, բայցի քրիստոնէից: Եւ Բրամփուր քաղաքս պաղարս և առուտուրս և ամեն ըստ կարգին մանաւանդ Ուրեացոյց զեղեցկութիւն անուանի է: Եւ Բրամփուր ոչ մեծ քաղաք է այլ և զեղաքաղաք, զոր տեսանես ի ներքոյ¹⁹⁴:

Այս Բրամփուրից մինչի Իջանկար երիք օր ճանապարհ է: Իջանկար քաղաք է նապապին, այսչինքն ի աղգէն մահմադական և հեռի է ի ծօլէն երեք ժամու ճանապարհէն: Իջանկար մեծ անուանի քաղաք է եղեալ յառաջագոյն և էրն Մարաթայի հող՝ Դաքան կոչեցեալ աշխարհումն: Այժմս ազգն Ինկիլիացոյց տիրեալ են ի ներքոյ իշխանութեան իւրեանց: Նըմնապէս տէրութեան բանակն և զօրք և ամենայն պատրաստութեամբ միշտ կայն տեղն, բայց նապապն, որ 58բ է մահմադական աղգէն, անդ է || բնակեալ և ամեն հարստութեամբ

193 էջի մեկ երրորդի վրա քաղաքի գունավոր նկարը:

194 էջի մեկ երրորդի վրա քաղաքի գունավոր նկարը:

Նկ. 4

և դովլաթով իւրով և հրնաղանդ տէրութեան Ինկլիացոյց: Իջանկարս քաղաք է հարուստ և լի ամենայն բարութեամբ: Պաղարս, առուտուրս և ամենայն ըստ կարգի իւրեանց: Եւ աստ ազդէն մամադական բաղմութիւն բնակեալ են, այլ և խաժամութ ազգ հեթանոսաց բաղմութիւն: Եւ Իջանկար քաղաքս տեսանես ի ներքոյ¹⁹⁵ Այսպիսինքն Իջանկարից մինչև Ռաջապանդար երիգ աւուր ճանապար է: Ռաջապանդար է ի աշխարհ Հընդկաց և ի Դաքան կոչեցեալ աշխարհն ի յերկիրն յիշեալ Մարաթայից: Եւ Ռաջապանդար է ի եզր դետի միոյ և հեռի ծովէն մի աւուր ճանապարհ և զայն իջանի ի կողմանց Հէտապատ յերկրէն և ի լերանցն Դաքանայ, որ եկեալ հասանի Ռաջապանդար և երթայ անկանի օվկիանոս ծովն: Եւ Ռաջապանդար է տէ-

59ա րութիւնն Ինկլիացոյց, բայց աստ ոչ է բանակն Ինկլիացոյց || քանզի Ռաջապանդար ռաջայի յերկիր էր: Յառաջ էր մեծ ռաջայ, այսպիսինքն մալիք և տէր աշխարհին յայնմիկ և այժմս տերեալ է Ինկլիդ ազդն: Եւ Ռաջապանդար հին քաղաք է եղեալ առաջնոց և այժմս մին մասամբ աւերակ է: Եւ Ռաջապանդար պաղարս և առուտուրս և ամենայն ըստ կարգի իւրեանց: Ռաջապանդար փոքրիկ քաղաք է զոր տեսանես ի ներքոյ¹⁹⁶: Այս Ռաջապանդարից մինչև ի քաղաքն Եւօր և երիք աւուր ճանապարհ է: Եւօր է ի աշխարհն Հընդկաց, Դաքան յերկիրն կոչեցեալ, ոչ Մարաթայի, այլ Թուրքիկիայի: Թուրքի ազգ է Հընդու, բայց այլ է հաւատն նոցա որպէս Հընդստանին: Այլ է նրմանապես և լեզուն, ևս հաւատն: Եւ նրմանապէս Պանկալին այլ է հաւատն և լեզուն: Նրմանապէս Մալվարին այլ է հաւատն և լեզուն:

¹⁹⁵ էջի մեկ երրորդի վրա քաղաքի գունավոր նկարը: Նկ. 4:

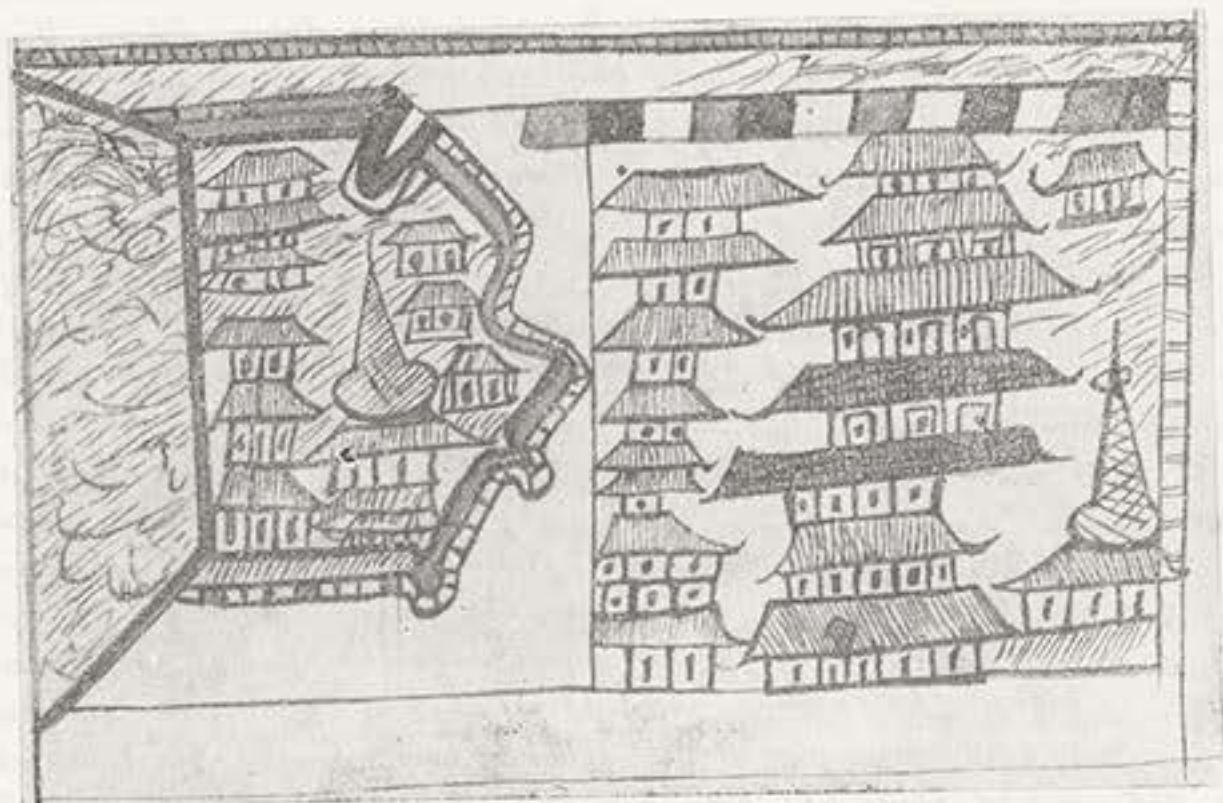
¹⁹⁶ էջի մեկերորդի վրա քաղաքի գունավոր նկարը:

59բ նրմանապէս Բարմային այլ է հաւատն և լեզուն: նրմանապէս Զինէզն այլ է հաւատն և լեզուն: նրմանապէս Շամին այլ է հաւատն և լեզուն: նրմանապէս Մալային այլ է հաւատն և լեզուն: նրմանապէս|| Ճուլիային այլ է հաւատն և լեզուն: Եւ Ճուլիայ ազգն ականս պատուականս ճանաչեն և գինս ականց: Գործս իւրեանց այն է, առնոյն և վաճառէն: նրմանապէս և Թուլնկին այլ է հաւատն և լեզուն, բայց ամենեքեան Հընդու են և կուտքապաշտ և միմիանց հաւատին ոչ հաւանին այլ անարգին ըզմիմիանց: Եւ Թուլնկին ահրի լինի և արհեստաւոր: Եւ Թուլնկիէվար խօսին ամենեքեան: Եւ Եւօր քաղաքս է ներքոյ իշխանութեան յիշեալ Ինկլիացոյց, բայց զոյ տեղս զօրք ոչ թէ մըշտնջաւօր, այլ երբեմն լինի՝ երբեմն ոչ: Եւ Եւօր պաղարս և առուտուրս և խաղաղութիւնս ամենայն ըստ կարգի իւրեանց: Եւ Եւօր տեսանես ի ներքոյ¹⁹⁷:

Այս Եւօրից մինչև Մաչլիբանդար երիբ օրէն ճանապարհ է: Մաչլիբանդար է ի աշխարհն Հընդկաց, ի երկիրն ոչ Մարաթայի, այլ մերձ Զինափանայ, այսինքն Զինափաթանայ, ի աշխարհն Թուլնկի, որ յիշեալ հմբ վերն: Եւ Մաչլիբանդար թարբմանէ ձկան բանդար: Մաչի ասելն՝ ձկան ասի Հընդուն: Լսելօվս լուեալ հմ, որ այս Մաչլիբանդար յառաջագոյն ձուկ մի ելալ է ի ծովէն եզրն ծովին: Պատմին թէ այն ձուկն, որ ելաւ ի ծովէն պատճառն զայն, որ ծովն բարձրացեալ էր և էր|| ալէգոծեալ և մրրկեալ և փրփրեալ ծովն անհնարին և էր ժամանակն յուլիսի ամսին, և ծովն հանեալ էր ձուկն ի տուս, բայց տուտն ձկան դեռ ևս էր ծովումն և Հընդու ազգն ըստ օրինաց իւրեանց գրեալ են, թէ զայն, որ երեւի տեսաք, քառասուն կազ երկայնութուն էր և աներեւութունն աստուած գիտէ: Եւ բազմութիւն ժողովրդականաց եկեալ էին անդ և զարմացեալ ժողովորդոյց ազաղակէին առ աստուած և քարոզ կարդային և ասէին ամեն ազգ և ազինդ տեսէք ըսկանչելիս աստուծոյ: Եւ հրամայեցին ամենեցուն, թէ կտրատեցէք ձուկն և տարէք և կերէք: Գրեալ է, թէ վեց ամիս տանում էին ձկան միսն և ճարպն սաբուն եփէին՝ դեռ ևս կայր: Եւ զլուխ նորա բերին առաջի դատաւորաց և զազաթն բազմացուցին ի վերայ դրանն քաղաքին, վասնորոյ կոչեցին անուն տեղոյն այնորիկ Մաչլիբանդար: Եւ զազաթն մինչև ցայժմ կայ տեղն. և Մաչլիբանդար, որ թարբմանի ի մեզ՝ ձկան բանդար: Եւ Մաչլիբանդար անուանի քաղաք է, որ զալմաքար ճոթն¹⁹⁸ տեղէն ելանէ և սպոռ բոլոր աշխարհս, և ամենայն աշխարհից վաճառական զան տեղն և միշտ լինին: Աճամն շատ սիրի զալմաքար ճոթն: Եւ Մաչլիբանդար լայնատարած քաղաք է եղեալ, բայց այժմս աւերեալ, մին մասն մնացեալ է և ի ազգէս մերմէ բազումք են եղեալ տեղն յառաջ և այժմս սակաւ: Եւ Մաչլիբանդար է ի եզր ծովին օվկիանոսի և տէրութիւն Ինկլիացոյց: Եւ ամուր բերթ է շինեալ Ինկլիացիք ի եզր ծովին, բանդի նաւահանդիստ է: Եւ տէրութեան զօրքն և բանակն է անդ և ամեն պատրաս-

197 Քաղաքի փոքրիկ գունավոր նկարը:

198 Դաջած կառու:

Նկ. 5

60ր տութեամբ ամենայն ժամ տեղն կայն¹⁹⁹։ // Եւ Մաշլիրանդար գեղեցիկ թամբարոյ²⁰⁰ ելանէ, որ անուանի է տեղի թամբարոյն և թութունն, այսյինքն թուրքէրէն բորնօթի²⁰¹ կոչեն և այս բորնօթին շատ օգտակար է մարդոյս և տանին ամեն աշխարհս։ Եւ Մաշլիրանդարիս երկոյ իր զօվելի է, մինն բորնօթին, մինն զալամբար ճոթն, յամեն դոյնից զալամբարն։ Նաև Մաշլիրանդար պաղ և պաղաթ և մեծամեծ ծառս այլ և պաղարս, առևտուրս ըստ յամենայնի կարգի իւրեանց։ Եւ այս է Մաշլիրանդար քաղաքն, որ տեսանես ի ներքոյ²⁰²։

Այս Մաշլիրանդարից մինչի Մադրաս երկոյտասան յաւուր ճանապարհ է։ Այս Մադրաս անունն սորա Չինափաթան է, յետոյ Մադրաս կոչեցին։ Մադրաս է ի աշխարհն Հընդկաց ի եզր նոյն օվկիանոս ծովին։ Եւ սա մերձ ի յերկրին Դաքանայ։ Բայց նախ ոչ էր տէրութիւնն սորայ Մարաթայի, այլ էր Թիփոյ սուլթան թագաւորին և յետոյ եղև տէրութեան Ինկլեացոյց, որ վարին այժմս Ինկլեացիք։

61ա Եւ պատմութիւն Թիփոյ սուլթան թագաւորին // որ էր գրօնից մահմադական և էր թագաւոր և սուլթան և դատաւոր Չինափաթան, որ կոչեցին Մադրաս։ Եւ էր սա ինքնակալ և ոչ որ չէր, որ իշխանութիւն ունենէր ի վերայ սորայ և բարեկամ էր ընդ ազգի Ֆոանկսիզի, և Ֆոանկսիզի վաճառականքն տեղս բազումք եկեալ էին Չինափաթան և էին միմիանց սիրելի։ Յորժամ Ինկլեացիք զօրաւիկ եղան եկեալ ընդ Ֆոանկսիզի կովեցին և յաղխտեցին Ֆոանկսիզին և

199 Կուսանցքում համառոտ ծանոթագրություն. «ի Մաշլիրանդար շիր այժմ հայ և ոչ մին»։

200 تنباکو — հատուկ ծխախոտ նարգիլեի համար։

201 برون اوتی — բթախոտ։

202 էջի մեկերորդը քաղաքի գունավոր նկարը։ Նկ. 5։

վանեցին և տուս արարին Ֆռանկսիզին և մնաց Քիփոյ Սուլթան
 թաղաւորն շահնաղանդէց Ինկիզին և սկսեց կռիւլ ընդ Ինկիացոյց:
 Եւ այս Մաղրաս կոչեցեալ Չինափաթան է ի եզր օվկիանոս ծովին
 և Ինկիացիք այնչափ պատիրաղմեցան և նաւք բազումք բերեալ
 էին: Ինկիացիք թօք հարան մինչի հընաղանդեալ Քիփոյ Սուլթան
 թաղաւորն: Ինկիացոյց զբէթէ 12 նաւ ակն պատուական այսլինքն
 ջաւահիր բարձան Ինկիացիք, բայցի ոսկի, արծաթն, և Քիփոյ Սուլ-
 թանն սոյանեցին և մանկունքն զերեցին նըմնապէս և յամենայն ըս-
 տացվացն և տունն աւարին և բնտանիքն ցեր և ցան արարին, և ամեն
 ինչ նորայ կողոպտեցին և արարին որպէս և ոչ է և ոչ երեւի տեղի
 նորայ: Բայց յետոյ զերիքն դարձուցցին և այժմս կան թոռունք
 Քիփոյ Սուլթան թաղաւորին և հընաղանդեն Ինկիզին և Ինկիացիք
 տերեալ են ոչ միայն Չինափաթան, բոլոր Հընդկաց աշխարհն և
 բազմութեան զօրք ընդ բանակն և մեծամեծ իշխանք որ բարբառօվն
 իւրեանց կոչին լարդ, ընդ ամուր պերթօվ միշտ կայն պատրաստի
 ընդ կանոնաց իւրեանց և իշխանութեան իւրեանց, ըղտէրութիւն իւ-
 րեանց տեղն: ||Եւ արդ ծովընթեր բաղաքս Չինափաթան որ և Մաղ-
 րաս կոչեցեալ, լայնատարած և մեծ բաղաք է: Երիս յաւուր ճանա-
 պարհ երկայնութիւն և երիս աւուր ճանապարհ լայնութիւնն: Եւ մերձ
 Սէյլան լեառն որ է ի մէջ ծովին: Եւ այս Սէյլան լեառն գոյացեալ է
 ի սորտն բոլոր օվկիանոս ծովին և ի սմայ է ակունք պատուականք,
 նախ սէյլան, որ է գոյն եաղութի, և նիլում, որ գոյնն կապուտ է, և
 փողրաղ, որ գոյնն զեղինն է, և սպիտակ եաղութ, որ գոյնն ալմասի
 է: Նաև մարգարիտ ելանէ ի ծովէն մերձ ի լեառն Սէյլանայ, բայց ոչ
 անչափ գովելի որպէս արաւացուց ծովէն այսլինքն Բահրէնի որ
 մերձ է Աբուշահրայ և Պասրայ: Դարձեալ Սէյլան բաղաք է և վա-
 ճառականք երթայն անդէն զնին ջաւայիր և բերեալ և Չինափաթան
 վաճառին: Մանաւանդ Մաղրասուց ելանէ զեղացիկ բարակ խասայ,
 ճոթանկ, մալմալ և այլ և սատրասին և առաւել քան դայս, որ
 ոչ է ժամանակ մասնամարաբար գրելո: Այլ և Չինափաթանաս
 լինի անչափ շոր և տաք հօտ և դառն հողմս: Եւ բաղաքն լի են յա-
 մենայն ազդ և աղանց և մանաւանդ Բըրթկալ ազգէն որ կոչի Բըրթ-
 բէշ: Եւ այս Բըրթբէշ ազգս քրիստոնեայ են, բայց սեւագոյն: Սորայ
 ևս Ֆռանկ են: Բազումք են ազգէս յայսմանէ տեղս: Ունեն հատուկ
 եկեղեցիս, բհանայս և սորայ են, որ Աւագ Ուրբաթի աւուր երիկոյի
 ժամին քրիստոս երկին պսակին փշօք և խաչն բառնան ի վերայ նո-
 րայ և շրջեցուցանեն բաղաքն, ապա դարձեալ խաչեն և թաղեն ասե-
 լով թէ այսպէս է եղեալ Քրիստոս յաւուր խաչելութեան իւրոյ: Բայց
 մեզ խոտելի է այս շանս: ||Եւ այս այն Չինափաթան բաղաքն է զոր
 սրբազան Թօմայի առաքեալն եկեալ աստ քարոզեաց և շատուց դար-
 ձուցեալ ի հաւատս քրիստոնէութիւն որ մինչի յայժմս կայն ի նո-
 ցանէ, որ ասեն Թօմայի, բայց սեւագոյն են և են ի կրօնից Ֆռանկաց
 և սրբազան Թօմայի առաքեալն պաշտին: Եւ սուրբ վանքն տեղս է,
 որ ասին Մեծ Մունթ և Փոքր Մունթ: Եւ մեր Հայոց ազգիս տեղս բա-
 զումք են թէպէտ յառաջ բաղումք են եղեալ այժմս վասն մեղաց մե-
 րոց նազաղցեալ են սակաւ: Եւ առաջ որ էին պայծառ և հարուստ

- քան դամենայն ազգս և մարմնաւոր կենցաղաւարութեամբ փայլման ի մէջ ամեն ազանց և շատ ազգասէր և հիւրասէր, որ յամենայն աշխարհից աղքատք և անճառք և գերիք և ամեն աշխարհաց ժողովարար քրիստոնէքն զային տեղս առնուին և լիանային և ամեն խնդրվածս կատարէին, բայց նազ են ի Մաղրաս այժմս ի ազգէս մերմէ, և ունեն հատուկ սուրբ եկեղեցիս ուղղափառաց նաև քահանայք և ամեն ըստ կարգի կանոնի Լուսաւորչածին զաւակաց մանաւանդ մանկաց վարժատուն կարգեալ որ և աստուած հաստատուն պահեսցէ: Ամէն: Եւ Չինափաթանս բազում պաղ պաղաթս, ծառս և ամեն շինութիւնս, բայց պտուղ սակաւ և եղեալն շատ գնով հաղիւ դտանի: Հաց, պրինձ, ոշխար և ամենայն կերակուր սակաւ և թանկութիւն: Մանաւանդ ջոյրն սակաւ և յերկիրն միայնդամայն հող և աւաղ և շոր: Եւ է Չինափաթանս նաւահանգիստ և նաւազնաց և ծովընթեր և ամեն աշխարհաց նաւք զան տեղս նրման յիշեալ Կալկաթոյ: Եւ անհամար պաղար և առուտուր լինի Մաղրաս և Հընդու ազգն
- 62բ մաւլարի և թուլնկի խօսին: //Եւ թէ կամենաս պատկերն Մաղրասոյ տեսանել ահա տես ի ներքոյ քաղաքն և ծովն օվկիանոս եւ Չինափաթան²⁰³:
- 63ա //Այս Մաղրասոյ մինչեւ Փէկոյ՝ ծովով, քանզի նաւայլքն գնան, քսան օր յաւել պակաս աստուծոյ է դիտելի: Փէկոյ է Մաշին որ ես իմ աշօքս տեսեալ եմ Փէկոյ: Առաջի անունն սորայ էր Ռանկուն, յետոյ Փէկոյ կոչեցաւ: Փէկոյ ի աշխարհն Մաշինայ ի յերկիրն Պարմայի և ի հողն Մաշինայ, որ աստից մինչեւ Չին երիք ամսայ ճանապարհ է և սորայ թաղաւորն է հաւաք և ի հնազանդ Չինու թաղաւորին: Եւ Ինկլիացիք չեն տերեալ տեղս, քանզի շատ հեռի է Հընդստանէն: Եւ Փէկոյ է ի հզր քաղցր դետի որ իջանէ ի կողմանէ Մաշինոյ և ի Հաւոյ: Եւ քաղաքն շինեալ է ի մէջ անդառի և տղմի և հեռի ծովէն վից յաւուր ճանապարհ: Եւ բնակեալքն ի ազգէն Մաւլայի կամ Բարմայի և Մաշինի խօսին և Ինկլիացիք չէ բնակեալ անդ: Եւ կերակուրն շան միս և ձուկն հոտաց և դօրթն և հորթն և օձ և ամեն սողնոց և դեռնոց և ամեն զազան որ ի վերայ աշխարհիս: Եւ հաւատն նոցա կուռքապաշտ: Եւ շարսուի²⁰⁴ և պաղարի և քաղաքի դուրանդարն²⁰⁵ և սօվդարարն²⁰⁶ և սառափն²⁰⁷ և առուտուրն միանդամայն կանայք են, և մարդ հրաման շունի որ առուծախս առնէ պաղարումն և արօթ և ոսկի առանց սիկի²⁰⁸ և առանց գրի և առանց պատվիրի դրամով խօսին և թքալ ասեն փողին: Նաև փողն արճիճ

²⁰³ Համարյա ամբողջ էջի վրա քաղաքի ջրաներկ գունավոր համայնապատկերը, որի վրա առանձին նշված են բերդը, դատարանը և հայոց եկեղեցին: Նկ. 6:

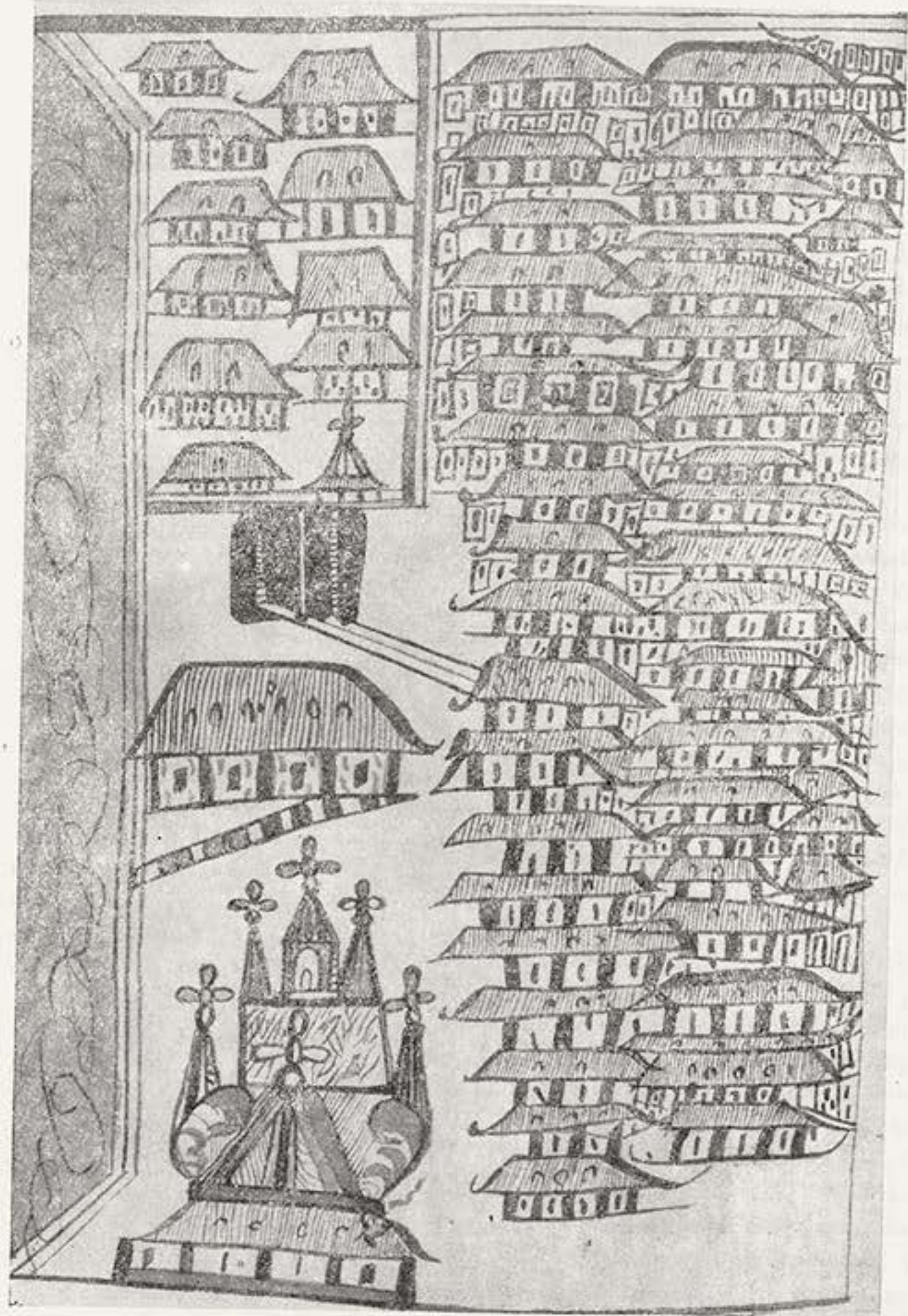
²⁰⁴ چارسو — շուկա:

²⁰⁵ دکاندار — խանութպան:

²⁰⁶ سوداگر — առևտրական:

²⁰⁷ صرافی — դրամափոխ, սեղանավոր:

²⁰⁸ سکه — դրոշմ:

է: Եւ շատ մատան ե քան²⁰⁹ լինի Փէկոյ, արծթի, ոսկի, գուգուրթի²¹⁰,
նօթի²¹¹ ե մանաւանդ պատուական եաղութն²¹² տեղէն լինի: Եւ մե-
ծամեծ ծառ լինի տեղն: Եւ տախտակ նաին տեղէն ելանէ: Եւ քսպի-
տակ մում տեղէն ելանէ: Եւ Բարմայ աղզն ճերմակ ե գեղեցիկ լինին
63բ ե բաց ե անամօթ արանք ե կայնայք||: Եւ Փէկոյ Թանկուն կոշեցեալ
բաղարն փայտաշէն ե ի հզր քաղցր գետին, տես ի ներքոյ քաղաքն
ե գետն²¹³:

Դարձեալ պատմեմք ըզՀէյտարապատ քաղաքին պատմութունն:
Հէյտարապատ քաղաք է ի Դաքան ե ի Մարաթայի մերձ ի Պօնայ ե ի
Բունրայի: Հէյտարապատ քաղաք է մեծ ե հարուստ: Աստ է քանըն
ալմասին, որ կոշի անդամանդ: Հէյտարապատ նախ տէրութիւն էր Մա-
րաթացոյց, երկրորդ նըղամ-ի Դօվլաթ, այսչինքն մամղական աղզին
ե երրորդումն տերեալ են Ինկլիացիք: Այժմս է տէրութիւն Ինկլիա-
ցոյց: Եւ բանակն ե զօրքն իւրեանց ե ամեն պատրաստութեամբ
անդ է յամենայն ժամ: Եւ Հէյտարապատ քաղմութիւն ժողովորդոյց
ե ամեն աղզաց ե աղանց խաժամութ, մանաւանդ զօրք գինաւորք
Ինկլիացոյց: Եւ է Հէյտարապատ մեծ քաղաք ե հարուստ լի ոսկով
ե արծաթով ե ականմբ պատուական ալմասով: Եւ մատանն ալմասի
անդ է: Եւ ալմասի մատանն լեռն մի է, ե վաճառականք երթան
տեղն մատանն ե շափին գետինն ե գնին գետինն, մէկ հաղարից
մինչե տասն հաղար բուրի տան ե առնին, ապա բհրին քանդին
գետինն զոր ինչ ելանէ առնէ վաճառականն: Բայց եթէ մեծ ե պա-
տուակայն ակն ելանէ՝ դայն թաղաւորական լինի ե նորայ գինն
տան վաճառականին: Այս է կանոն մատանին: Եւ Հէյտարապատ գետ
64ա ե ծով ոչ գոյ, բայց պաղ բաղաթ այգիկ|| բաղում, նաե պաղար ե առ-
տուր շատ ե բնակեալքն Հընդստանի խօսին: Եւ Հէյտարապատ քա-
ղաքն տես ի ներքոյ²¹⁴:

Այս Հէյտարապատից մինչ ի Բունրայի տասնհինգ աւուր ճա-
նապարհ է: Բունրայի ի հզր նոյն օվկիանոս ծովին: Եւ Բունրայիս
է կղզի ե իրիզ կողմն ծով է, մի կողմն ցամաք ե նաւահանգիստ ե
նաւազնաց բանդար մի է ե տէրութիւնն է յիշեալ Ինկլիացոյց: Նոյն-
պէս Ինկլիացոյց բանակն ե զօրքն ե ամենայն պատրաստութեամբ
տեղն կան ե վարին զիշխանութեամբ իւրեանց: Եւ ամեն աշխար-
հաց նաւք դան Բունրայի, ե վաճառականք բաղումք տեղն լինին:
Եւ Բունրայի է փոքրիկ քաղաք ե պաղս, ծառս ե գետս ոչ գոյ. միայն
նաւահանգիստ մի է, ե Բունրայի պերթ է Ինկլիացոյց, տես ի ներ-
քոյ²¹⁵:

209 հանք:

210 Մծումբ:

211 Քարյուղ (նալթ):

212 Հակինթ:

213 էջի երրորդ մասի վրա քաղաքի գունավոր նկարը:

214 էջի քառորդ մասի վրա քաղաքի գունավոր նկարը:

215 էջի քառորդ մասի վրա քաղաքի գունավոր նկարը:

64բ

||Օրհնութիւն, գոհութիւն, պատիւ, փառք և երկրպագութիւն
 երրորդական անձնաւորութեան և եղական աստուածութեանն և մի-
 րնութեանն զուկահաւասար տէրութեանն և զուկակշիռ համապա-
 տութեանն, միաշափ զօրութիւն, և միահանգոյն կարողութիւնն, հա-
 մակամ արարչութիւնն և համազօր ներգործութեանն: Հօր և որդւոյ
 և սրբոյ հոգւոյն, երրորդութիւն անբաժանելի և միութիւն անշփո-
 թեալ, անհաս իմաստից և անքննելի զեղանակաց, անլըսելի փա-
 ռաբանութիւն և անվճառ գոհաբանութիւն: Ամենասուրբ երրորդու-
 թիւն, անըստառ յաւիտենիւ և անպայման կետահարութեամբն,
 ամէն: Որ ետ կարողութիւն անարժան և մեղսամած ծառային իւ-
 րոյ, որ կարողացայ անօգուծ կարողութեամբն իմոյ աւարտ հասու-
 ցանել²¹⁶ այս վայելուչ և զեղեցկազարդ ծաղկաբաղ աշխարհացոյց...
 որ ի շրջման ի վերայ աշխարհիս, ի Ռուսաց աշխարհէն սկսեալ և ի
 Հնդկիս աւարտեալ, որ յառաջաբանութեանն գրքոյս կպատմէ ամեն
 բարակայիւր և ի շրջմանանց պատճառն կամիմ յայտ առնել և վասն
 որոյ խոնարհեալ ի ծունկս զձեզ հարց առեալ եղբարցդ իմ աղաչեմ
 անմեղադիր արասցիք սմին (^), քանզի թիւն ՌՄԽԲ (1793) սեպտեմ-
 բեր Ժ (10) ելայ բնակարանէ իմ և ի հայրենական աշխարհէն իմոյ և
 զնալն իմ կողմն հիւսոյսային յազագս երկիւղէն անօրէն ներքինոյն
 Ախտախան կոչեցելոյն բռնաւորին և հասանելն իմ ի Թիփիսիս աշ-
 սինքն Թիփիսիւ և ի բոլոր աշխարհն Վըրաց շրջելով, եկեալ և հասեալ

65ա

զսուրբ էջմիածին, նաև Արարատեան աշխարհն ||բոլոր շրջեալ և սրբ-
 բակոխ տեղքն ուխտեալ և սկսեալ Կասպիական ծովէն ընդ Հատրպա-
 տական աշխարհօվն ելեալ ընդ Պարսէացոյց աշխարհն և անդէն ի
 կողմն Բաքէլացոյց և ի Կասպիական ծովէն մինչև Պարսկական ծովն
 աւարտեալ և անցեալ օվկիանոս ծովն ելեալ Հընդկաց աշխարհն և
 վեց տարի շրջեալ, մին մասն հաղիւ տեսեալ և կրկին դարձեալ Պար-
 սէացոյց աշխարհն և սրբոյ Ամենափրկչի վանաց վիճակի եղեալ և
 սրբազան Յօհաննէս առաջնորդէն օրհնութեան կոնդակով առաքեալ
 Քարօլ և յետ լրանալէն վիճակիս և կրկին Հընդկաց աշխարհն մնա-
 ցեալ մասն շրջեալ և անդրին դարձեալ վերստին Քարօլ: Եւ ի շրջ-
 մանն իմոյ զոր ինչ քաղաք և գիւղաքաղաք և ծով և զղղիք և ճանա-
 պարհաց որբանութիւնն ծաղկաբաղ գրքուջս մէջ գրեցի որ և յայտ
 է ի մի... քոյս յամի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի 1821 և թիւին
 Հայոց ՌՄՀ (1821)-ին սկսեալ... աշխարհէն մինչ ի Ղզլար որ տե-
 սանես: Եւ թի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի 1824-ին աւարտեցաւ
 ի քաղաք Քարօլ: Վասն որոյ կրկին աղաչեմ ի աստուածապաշտ
 ընթերցողացդ, որք հանդիպիք այս ծաղկաբաղ Աշխարհացոյց նոր
 իմն գրեալ է թէ ի մէջ ժողովեալ ուրախութեան ձերոց և թէ որում
 ժամոյ ընթերնոյք յիշեցէք աղօթս ձեր զամենայն ընտանիս իմ ի
 Քրիստոս հանդուցեալ հայրս Գասպար և մայր իմ Եղիսաբեթն և

65բ

քոյրս Հէրիքնազն, Ազիզն և || զամենայն արեանառու մերձաւորսն
 իմ և բարեկամքս իմ ընդ նօսին և ինձ ամենաթշուառ և ամենից յե-
 տեալ աշխատող քահանայս, ոչ գործով՝ այլ անուամբ միայն Տէր

²¹⁶ Այստեղից էջերի ներքեի մասերը խիստ ցնցակեր են և բնագիրը վնասված:

Բաղդասար Շուշուցի Գասպարի որդի, որ ի աշխարհն Աղուանից Ղարաբաղ կոչեցեալ գալառէն հին Շուշու, որ մերձ է ի ղալէն Շուշու: Վասնորոյ խնդրեմ բարեմիտ քննեցողածդ եթէ գտանեացիք ի սմայ սղալանս՝ մի մեղադրէք անարժանիս և մեղադրանաց արժանիս, որ կարի յոյժ նեղութեամբ և շարշարանօք կարացայ աւարտ հասուցանել վասն որոյ ստեպ էր փափակն իմ, բաղում աշխատութեամբ կատարեցի զբարի կամս իմ և աշխարհացոյց յիշատակս իմ, որ և կատարիչն խնդրվածաց և լսող աղօթից կատարեսցէ զկամս ձեր բարեաց: Ամէն: Ամէն:

Եւ կատարեցաւ յամի Տեառն 1824 փետրվար 8 և Հայոց թիւն ՌՄՀԴ (1824) աշխատողս զրբիս Տէր Բաղդասար Գասպարեան, ի կողմանց արևելեան և աշխարհն Թուրանի, ի քաղաքն Քարուլ:

ТЕР-БАГДАСАР ГАСПАРЯН

ПУТЕВЫЕ ЗАПИСИ

Подготовка к печати А. КЮРДЯНА

Резюме

В коллекции армянских рукописей филолога А. Кюрдяна (США, Уичита) хранится рукопись, написанная в XIX в. Она содержит путевые записи Тер-Багдасара Гаспаряна Шушеци, написанные в 1824 г. в индийском городе Крнале.

Автор записей родился в 1771 году в Шуше. В 1793 году он бежал оттуда в Тбилиси, а затем—в город Кизляр на Северном Кавказе. Спустя некоторое время он выехал оттуда и, странствуя, прибыл в Эчмиадзин. Вскоре он предпринял длительное путешествие в Индию через Иран, а затем был назначен духовным пастырем армянской общины в Кабуле и скончался там в 1826 г.

На основании заметок, сделанных в ходе путешествия, Тер-Багдасар написал свои путевые записи. Начав их с города Кизляра и описывая все города Армении, Азербайджана, Ирана, Афганистана и Индии, оказавшиеся на его пути, Тер-Багдасар завершает свои путевые записи описанием города Бомбея.

Сведения о географическом положении городов, занятиях населения, религии, обычаях и т. д. содержат интересные подробности и могут явиться дополнительным источником для исследования внутренней жизни городов Индии и их экономических связей.

Планы, начерченные около описаний малых и больших населенных пунктов, а также цветные панорамы гаваней дают некоторое представление о размерах и географическом положении известных городов и не лишены познавательного интереса.

Путевые записи ценны также тем, что содержат сведения о различных сторонах жизни армянских колоний в Иране и Индии.

TER-BAGHDASSAR GASPARIAN

RELATION DE VOYAGE

Publié par H. KURDIAN

Le philologue arménien H. Kurdian (Wichita, U. S. A.) possède dans sa collection privée un manuscrit du XIXe siècle renfermant la relation de voyage de Ter-Baghdassar Gasparian, écrite en 1824 à Krnale (Indes).

Ter-Baghdassar Gasparian naquit en 1771 à Chouchi d'où il s'enfuit en 1793 pour se rendre à Tiflis et de là à Kizliar dans le Caucase du Nord et, enfin, à Etchmiadzine. Bientôt il entreprend le voyage des Indes et traverse l'Iran. A Kaboul il est promu père spirituel de la communauté arménienne et c'est là qu'il meurt en 1826.

Cette relation de voyage fut écrite à partir des notes prises en cours de route, tout au long de l'itinéraire qui mena le voyageur de Kizliar à Bombay en passant par l'Arménie, l'Azerbaïdjan, l'Iran, l'Afghanistan et les Indes, contrées dont il donne une description de toutes les villes traversées. La relation s'arrête sur la description de Bombay.

Les renseignements concernant la situation géographique des villes, la vie des différentes populations, les religions, les mœurs, etc. offrent des détails fort intéressants et peuvent servir de sources complémentaires pour l'étude de la vie interne des villes des Indes et des liens économiques de ces dernières.

Les plans dessinés en marge des descriptions des agglomérations, grandes ou petites, les panoramas en couleurs des ports fixent le lecteur sur l'importance et le site des villes et ne sont pas dépourvus d'un certain intérêt documentaire.

Cette relation de voyage est encore précieuse par les données qu'elle rapporte sur les colonies arméniennes d'Iran et des Indes.